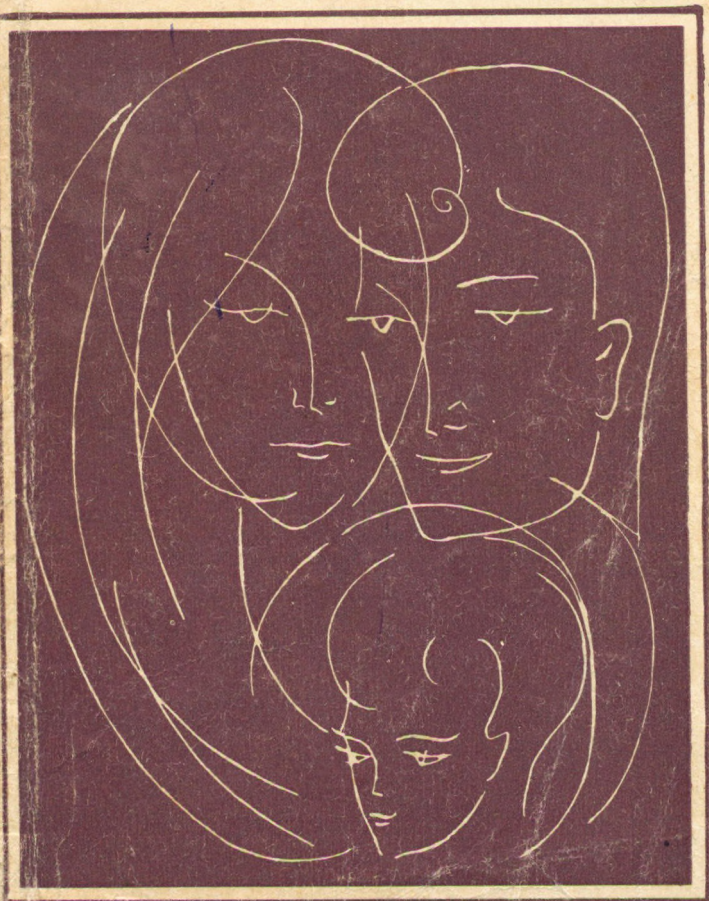

М. Г. АГУРЦОЎ, А. Л. ВАЙНШТЭЙН

БАЦЬКАМ
АБ ДЗЕЦЯХ

ЦІ ВЕДАЕЦЕ ВЫ СВАЁ ДЗІЦЯ?

М. Г. АГУРЦОЎ,
А. Л. ВАЙНШТЭЙН

ЦІ ВЕДАЕЦЕ ВЫ СВАЁ ДЗІЦЯ?

ВЫДАВЕЦТВА «НАРОДНАЯ АСВЕТА»
МІНСК 1972

Агурцоў М. Г., Вайнштэйн А. Л.

А27 Ці ведаеце вы сваё дзіця? Мн., «Нар. асвета», 1972.

144 с. 9000 экз. 18 к.

Кніга вучыць бацькоў аналізаваць матывы паводзін дзяцей школьнага ўзросту, ведаць і ўлічваць іх псіхалагічныя і ўзроставыя асаблівасці пры выбары метадаў выхавання ў сям'і.

6-4-1

159-72 М

371,018

На беларусском языке

*Николай Георгиевич Огурцов,
Абрам Львович Вайнштейн*

Знаете ли вы своего ребенка?

Рэдактар Я. З. Ліфанаў. Вокладка мастака Г. П. Крычэўскага. Мастацкі рэдактар Ю. Д. Каралёў. Тэхнічны рэдактар В. Н. Жук. Карэктар В. У. Назарэўская.

АТ 08074. Здадзена ў набор 4/III 1971 г. Падпісана да друку 12/I 1972 г. Фармат 70×90¹/₃₂. Пап. друк. № 3. Ум. друк. арк. 5,26. Ул.-выд. арк. 5,27. Тыраж 9000 экз. Цана 18 кап. Заказ 662.

Выдавецтва «Народная асвета» Дзяржаўнага камітэта Савета Міністраў БССР па друку, Мінск, Ленінскі праспект, 85.

Паліграфкамбінат імя Я. Коласа Дзяржаўнага камітэта Савета Міністраў БССР па друку, Мінск, Чырвоная, 23.

УВОДЗІНЫ

Задачы камуністычнага выхавання падра-стаючага пакалення набываюць на сучасным этапе развіцця савецкага грамадства перша-ступеннае значэнне. У Праграме КПСС, а таксама ў рашэннях XXIV з'езда партыі падкрэслі-ваецца, што пераход да камунізма патрабуе выхавання новага чалавека, які спалучае ў са-бе духоўнае багацце, маральную чысціню і фі-зічную дасканаласць.

Выхаванне дзяцей патрабуе не толькі любві да іх, клопатаў аб матэрыяльным дабрабыце, высокіх маральных якасцей бацькоў, але і спе-цыяльных ведаў.

У наш час навука мае вялікі аб'ём ведаў аб чалавеку, яго псіхіцы, узроставых асаблівасцях. Гэтыя веды — вынік назапашання і навуковага аналізу велізарнага вопыту паспяховага выха-вання дзяцей у школе і сям'і.

Вядома, у поспеху выхавання вялікую ролю адыгрывае талент выхавальніка, яго прырод-

нае дараванне. Але і таленавіты выхавальнік дасягае лепшых вынікаў, калі ён узброены навуковымі ведамі.

Авалодванне педагогічнымі ведамі, вывучэнне лепшага вопыту сямейнага выхавання дапаможа бацькам паспяхова выхоўваць дзяцей. Любыя два чалавекі не бываюць аднолькавыя. Адрозненні прыкметныя ўжо ў дзіцячым узросце. Кожны ўзрост мае свае асаблівасці. Нават у межах адной узроставай групы ёсць свае адрозненні. Выхаванне ажыццяўляецца больш паспяхова, калі бацькі ведаюць асноўныя фактары фарміравання асобы, улічваюць узроставыя і індывідуальныя асаблівасці дзяцей.

У гэтай працы разглядаюцца пытанні выхавання дзяцей у сям'і, таму большасць нашых рэкамендацый па выхаванні дзяцей адрасавана бацькам.

ФАКТАРЫ ФАРМІРАВАННЯ АСОБЫ

У сям'і пяцёра дзяцей. У кожнага з іх свае інтарэсы, схільнасці і захапленні, свае адносіны да літаратуры, да жыцця. Усе яны вучыліся ў адной школе, жылі ў адной сям'і. Чацвёра вучыліся добра: двое скончылі інстытуты, адзін — ваеннае вучылішча, адзін — тэхнікум, а малодшы апынуўся ў турме. Як усё гэта адбылося, чаму ў аднолькавых умовах выраслі розныя людзі?

Адказ на пытанне «Чаму людзі розныя?» даўно цікавіць вучоных. Шматлікія назіранні і эксперыменты паказваюць, што адрозненні прыкметныя ўжо ў раннім дзяцінстве, што з гадамі гэтыя адрозненні становяцца больш значнымі.

Людзі адрозніваюцца адзін ад аднаго знешнім выглядам і фізічнымі данымі, характарам, ступенню таленавітасці і здольнасці. Няма двух аднолькавых індывідуумаў. Хто ж «дорыць» духоўныя якасці чалавеку: аднаму — ураўнаважаны характар, другому — запальчывы, аднаму — высокую мараль, другому — маральныя заганы, аднаму — цікаўнасць і здольнасць да інтэлектуальнай дзейнасці, другому — да фізічнай працы?

Нярэдка бацькі тлумачаць наяўнасць інды-
відуальных рыс у дзяцей спадчыннасцю. Хлоп-
чык крычыць ля вітрыны магазіна, патрабуе,
каб маці купіла яму дарагую цацку. Маці рас-
хвалявалася, ніяк не можа адвесці яго ад вітры-
ны. «Увесь у бацьку ўдаўся, такі ж настойлі-
вы», — тлумачыць яна. Не, не спадчыннасць, а
проста нявыхаванасць прычына гэтай настой-
лівасці.

Аднойчы настаўніца, тлумачачы на педага-
гічным савеце прычыны нізкай паспяховасці ў
класе, заявіла, што Віця І. не здольны вучыц-
ца, што з гэтай сям'і ў яе вучыцца трэці ву-
чань і з кожным няма ладу.

У кінафільме «Дажывём да панядзелка»
ёсць эпізод: сціпла апранутая жанчына прый-
шла да настаўніка высвятляць, ці паставіў
ён двойку па гісторыі яе сыну. Настаўнік расказ-
вае маці, што сын не вывучыў урока і не можа
адказаць на самыя простыя пытанні.

І тут маці ў роспачы абвінавачвае настаўні-
ка, што той не ведае яе сына, што на большае
хлопчык не здольны, бо ў яго бацька — алка-
голік. Настаўнік спрабуе супакоіць маці і гаво-
рыць, што замест заслужанай двойкі паставіў
тройку. А маці ўсё роўна даказвае сваё.

Такім чынам, мы падышлі да пытання: ці
могуць заганы бацькоў перадавацца па спад-
чыне?

Савецкая навука разумее спадчыннасць як
сукупнасць прыроджаных асаблівасцей і ўлас-
цівасцей чалавечага арганізма, якія скла-
даюць яго «прыродны фонд», зыходны момант
развіцця. Спадчыннасць вызначае ўзнаўленне
ў патомства біялагічнага падабенства з бацька-

мі. Што ж перадаецца па спадчыне? Якія якасці атрымліваюць у спадчыну дзеці ад сваіх бацькоў? Няцяжка заўважыць знешняе падабенства бацькоў і дзяцей. У спадчыну перадаюцца колер скуры, вачэй, валасоў, асаблівасці складу цела і іншыя фізічныя якасці. Перадаюцца і агульначалавечыя задаткі, якія вызначаюць схільнасць чалавека да авалодання прамой паставай, мовай, мысленнем. Аднак задаткі развіваюцца толькі ў працэсе сувязі з іншымі людзьмі, у працэсе чалавечай дзейнасці, г. зн. пры адпаведных умовах.

Гэту думку пацвярджаюць апісанія ў навуковай літаратуры выпадкі, калі дзіця чалавека апыналася не ў чалавечым грамадстве і гадавалася звярамі. Такіх выпадкаў вядома звыш 30. Нікога з «дзікіх дзяцей», якія потым знаходзіліся ў чалавечым грамадстве, не ўдалося зрабіць паўнацэнным чалавекам. На думку вучоных, упускаўся момант, калі дзеці найбольш адчувальныя да знешніх уздзеянняў.

І. П. Паўлаў падкрэсліваў, што фонд безумоўных рэфлексаў, які з'яўляецца фундаментам складаных форм паводзін, перадаецца па спадчыне. Але прыродны фонд не злы лёс, які праследуе чалавека ўсё жыццё. На развіццё асобы робяць уплыў і іншыя фактары, г. зн. прыродныя даныя ўзаемадзейнічаюць з асяродкам і выхаваннем, прычым гэта ўзаемадзеянне не раўназначнае, выхаванне выступае як вядучы, вызначальны фактар фарміравання чалавечай асобы.

У апошнія гады вялікіх поспехаў дабілася генетыка — навука аб спадчыннасці, якая шукае спосабы кіравання спадчынным фондам,

выпраўлення прыродных дэфектаў. Даказана, што некаторыя хваробы, у тым ліку і алкагалізм, робяць адмоўны ўплыў на анатама-фізіялагічны фонд патомства, затрымліваюць разумовае развіццё. Больш таго, дзеці псіхічна хворых людзей, непаўнацэнных, алкаголікаў часта пакутуюць ад тых жа хвароб. Медыкі вывучылі больш як тысячу спадчынных хвароб і схільнасцей да іх.

У наш час урач, грунтуючыся на навуковых ведах, можа прадказаць бацькам магчымыя спадчынныя дэфекты будучых дзяцей. Аднак і самыя эфектыўныя сродкі кіравання спадчынасцю ў лепшым выпадку могуць быць дапаможнымі, бо развіццё нават агульначалавечых задаткаў залежыць ад сацыяльнага асяроддзя і выхавання.

Найбольш важным і спрэчным у навуцы аказалася пытанне аб перадачы па спадчыне і развіцці задаткаў да пэўнай дзейнасці. Безумоўна, пры нараджэнні чалавек атрымлівае ад прыроды пэўныя задаткі, якія затым могуць быць развіты ў здольнасці і таленты. Але ці аднолькавыя магчымасці дзяцей? Або, дакладней гаворачы, ці ўсе дзеці атрымліваюць роўную колькасць падобных па якасці задаткаў?

На гэтае пытанне навука адказвае адмоўна. Яшчэ французскі матэрыяліст Д. Дзідро падкрэсліваў, што Рафаэля з кожнага чалавека стварыць нельга. Сапраўды, нават у працэсе жыццёвых назіранняў прыкметная розніца ў здольнасцях дзяцей. Адны пачынаюць праяўляць здольнасці ў музыцы, другія — у матэматыцы. Вядома, што Моцарт у раннім дзяцінстве быў прызнаным кампазітарам і дырыжо-

рам, а ў 13 гадоў стаў капельмайстрам прыдворнай капэлы.

У перыядычным друку не раз паяўляліся паведамленні аб тым, што ва універсітэт, на матэматычны факультэт, прыняты трынаццацігадовыя хлопчык ці дзяўчынка, якія праявілі незвычайныя матэматычныя здольнасці. Дзесяцігадовы Міша вучыцца ў 4 класе, а два разы на тыдзень займаецца хіміяй з сямікласнікамі. «Літаратурная газета» паведамляла пра Жэню Гутнікава, які ў 4 гады паступіў у школу, а ў 14 — ва універсітэт, паказаўшы вялікія здольнасці да матэматыкі.

Значыцца, у гэтых людзей ад нараджэння былі закладзены задаткі да нейкай дзейнасці і праявіліся яны ўжо ў раннім дзяцінстве, а бацькі, заўважыўшы гэта, пастараліся развіць іх здольнасці і давалі развіццё да таленту.

Аднак такое ранняе праяўленне здольнасцей — з'ява даволі рэдкая, выключная. Дзіця можа і не праяўляць у дзяцінстве здольнасцей у адной дзейнасці, бо інтарэсы дзяцей няўстойлівыя і залежаць ад многіх умоў.

Вядома і позняе праяўленне здольнасцей. П. І. Чайкоўскі быў пазбаўлены абсалютнага музыкальнага слыху і да 20 гадоў нават не думаў аб тым, што стане кампазітарам.

Біёграфы выдатных вучоных адзначаюць, што ў дзяцінстве многія з іх не праяўлялі асаблівых здольнасцей да дзейнасці, якой потым прысвяцілі сваё жыццё. Ісак Ньютан, напрыклад, не вызначаўся здольнасцямі ў вучобе, нямецкі вучоны Вільгельм Гумбальт у дзяцінстве лічыўся тугадумам, а англічанін М. Фарадзей, які праславіўся сваімі работамі ў галіне

электрычнасці, у маладосці меў слабую памяць. Пісьменнік С. Т. Аксакаў напісаў першы твор ва ўзросце 56 гадоў.

Усе гэтыя факты гавораць аб тым, што задаткі складаюць прыродны фонд чалавека, могуць праяўляцца пры спрыяльных умовах на працягу ўсяго яго жыцця. Для развіцця здольнасцей выключнае значэнне мае ўменне працаваць. Часта здольныя дзеці, якія «схопліваюць усё на ляту», раптам страчваюць свае здольнасці, а часам і адстаюць ад аднагодкаў. Бацькі ў паніцы. Што здарылася? Раней Віцю дастаткова было паслухаць настаўніка, і ён усё ведаў. Але аб'ём ведаў з кожным годам павялічваўся, многае трэба было самому здабываць з кніг, а Віця не прывык сістэматычна працаваць, ён лічыў, што і так пра ўсё даведаецца без асаблівай працы і напружання. Усё гэта гаворыць аб тым, што для развіцця прыроджаных задаткаў патрэбна сістэматычная напружаная праца. Гэту думку пацвярджаюць людзі, якія дабіліся выдатных вынікаў у канкрэтнай дзейнасці. Усе яны вельмі многа і ўпарта працавалі.

А. М. Горкі ўсё свае поспехі тлумачыў умем і любоўю да працы. П. І. Чайкоўскі меў жалезную волю і ўмеў працаваць акуратна.

Яшчэ адно цікавае пытанне ўзнікла перад навукай, калі пры вывучэнні радаслоўных некаторых здольных асоб выявілася, што ў родзе часта бывае многа таленавітых людзей. Устаноўлена, напрыклад, што ў радаслоўнай Баха на працягу 5 пакаленняў было 16 кампазітараў, 29 прафесійных музыкантаў, што такія славутыя людзі, як Шылер, Гегель, Шэлінг, паходзяць з роду Іагана Ванта, які жыў у XV ста-

годдзі. Буржуазныя псіхолагі робяць з гэтага вывад, што па спадчыне могуць перадавацца і інтэлектуальныя здольнасці.

Савецкія біёлагі і псіхолагі не адмаўляюць уплыву спадчыннасці на фарміраванне асобы і лічаць, што пры нараджэнні дзіця атрымлівае фонд агульначалавечых і індывідуальных задаткаў, якія ператвараюцца ў здольнасці на працягу ўсяго далейшага жыцця. Аднак для гэтага патрэбна актыўная дзейнасць асобы ў чалавечым грамадстве.

Савецкія псіхолагі катэгарычна адхіляюць сцверджанне буржуазных вучоных аб перадачы па спадчыне духоўных якасцей асобы і лічаць, што кожнага чалавека можна выхаваць сумленным і праўдзівым, з камуністычнымі перакананнямі і навуковым светапоглядам.

«Стварае чалавека прырода, — пісаў В. Р. Бялінскі, — але развівае і адукоўвае яго грамадства. Ніякія абставіны жыцця не выратуюць і не абароняць чалавека ад уплыву грамадства, нідзе не схавацца, нікуды не дзецца ад яго»¹.

Чалавеку не суджана выбіраць, у якой сям'і, у якой дзяржаве, у якім геаграфічным раёне яму нарадзіцца. Ён уваходзіць у складаны свет грамадскіх адносін. І гэты свет з першых дзён жыцця робіць велізарны ўплыў на чалавека.

Сям'я, таварышы, грамадства — усё гэта асяроддзе, якое фарміруе чалавека.

Што ж трэба разумець пад асяроддзем? К. Маркс даў вычарпальны адказ на гэта пы-

¹ В. Г. Белинский. Собр. соч., М., 1948, т. III, стр. 548.

танне, аналізуючы вучэнне французскіх матэрыялістаў. У паняцце «асяроддзе» К. Маркс уключаў узровень развіцця вытворчасці, класы і класавую барацьбу, характар раздзялення працы, узровень развіцця людзей, г. зн. матэрыяльныя і ідэалагічныя, стыхійныя і арганізаваныя ўздзеянні на чалавека.

Пэўны ўплыў на фарміраванне чалавека робіць геаграфічнае асяроддзе. Кліматычныя ўмовы, звязаная з імі гаспадарчая дзейнасць вызначаюць лад жыцця людзей, накладваюць пэўны адбітак на іх характар. Напрыклад, людзі, што жывуць ва ўмовах Крайняй Поўначы, па складу характару адрозніваюцца ад людзей, якія жывуць на беразе Чорнага мора. Яны больш загартаваныя, а суровыя кліматычныя ўмовы, доўгая палярная ноч прымушаюць чалавека выпрацоўваць такія якасці, якія не патрэбны людзям, што жывуць у іншых кліматычных умовах.

Гаспадарчая дзейнасць, звязаная з кліматычнымі ўмовамі, таксама накладвае пэўны адбітак на фарміраванне асобы. Для таго каб вырошчваць і збіраць бавоўну, патрэбны адны якасці, а каб разводзіць аленяў, паляваць у тундры, займацца рыбалоўствам у паўночных морах, патрэбны іншыя якасці.

Галоўны ўплыў на фарміраванне асобы робіць сацыяльнае асяроддзе. Да яго належыць не толькі працоўная дзейнасць людзей і іх узаемаадносіны, але ўсё, што акружае чалавека. Бібліятэкі, радыё, тэлебачанне, кіно ўзмацняюць уплыў асяроддзя на асобу.

Дзіця жыве ў сям'і, сябруе з таварышамі, з'яўляецца членам школьнага калектыву.

Уплыў сям'і на фарміраванне асобы бяспрэч-ны. Многае з таго, што ёсць у бацькоў, засвой-ваецца ў працэсе жыцця дзецьмі. Швейцарскі педагог І. Песталоці лічыў сям'ю «школай но-раваў» — так высока цаніў яе ўплыў на дзіця.

У сям'і закладваюцца асноўныя якасці ча-лавека. Дзіця з ранніх гадоў адчувае клопаты і любоў бацькоў, у сваю чаргу адказвае ім па-вагай і любоўю. У гэтых чалавечых адносінах фарміруецца пачуццё павагі да людзей, любоў да Радзімы.

Цесная сувязь сям'і з грамадствам павышае яе значэнне ў выхаванні дзяцей. Грамадству не ўсё роўна, якія людзі выходзяць з сям'і. І бацькі павінны разумець, што, выходзячы дзяцей, яны, паводле слоў А. С. Макаранкі, вы-хоўваюць будучую гісторыю нашай краіны, а значыць, і гісторыю свету.

Асяроддзе не бывае пастаянным і нязмен-ным. Яно само развіваецца і змяняецца, уплы-ваючы на змены, што адбываюцца ў дзіцяці. Часта і малыя змены ў навакольным асярод-дзі аказваюцца вырашальнымі ў фарміраванні асобы.

Цікавыя назіранні за развіццём блізнят апісвае А. Г. Кавалёў у кнізе «Характар і за-канамернасці яго фарміравання. Ён прасачыў за развіццём рыс характару ў блізнят Валі і Ве-ры і прышоў да вываду, што асноўнай прычы-най адрозненняў у іх характарах з'яўляецца рознае асяроддзе.

Чытач можа задаць пытанне: «Ці магчыма рознае асяроддзе ў блізнят, якія жывуць у ад-ной сям'і, сядзяць за адной партай у школе і гуляюць разам?» Так, магчыма. Калі нарадзілі-

ся Валя і Вера і ў іх яшчэ не было імёнаў, адну з іх, тую, якая нарадзілася раней, назвалі старэйшай, а другую — малодшай. Гэта акалічнасць і аказалася рашаючай.

Валі, як «старэйшай», даручалі наглядаць за «малодшай» сястрычкай, адказваць за яе паводзіны, паказваць прыклад пры выкананні розных даручэнняў. У сясцёр, натуральна, сфарміраваліся розныя рысы характару. У Валі — ініцыятыўнасць, адказнасць, рашучасць, таварыскасць. У Веры гэтыя якасці былі выражаны вельмі слаба. Яна прывыкла да таго, што за ўсё адказвае «старэйшая» сястра, а яе справа — ісці за ёй, прыслухоўвацца да яе парад, выконваць загады.

Бацькі не звярнулі ўвагі на гэту «дробязь» у адносінах дзяўчынак і не маглі зразумець, чаму адна «бойкая», другая «ціхая» — маўляў, рознымі нарадзіліся...

Уплыў бацькоў у гэтым выпадку быў неўсвядомлены, стыхійны. А колькі такога ўплыву аказваюць на дзіця за дзень, тыдзень, месяц, год...

Не выпадкова А. С. Макаранка заўсёды падкрэсліваў, што ў выхаванні няма дробязей, што бацькі выходзяць дзяцей у любы момант іх жыцця. У «Кнізе для бацькоў» ён паказвае, як выходзяецца эгаіст. Пяцігадовы Жора паснедаў ужо, а маці прымушае выпіць яшчэ кубак малака. Хлопчык глядзіць з агідай на малака, ён сыты. Маці ўгаворвае яго. Яна паказвае на кошку і гаворыць, што тая зараз усё вып'е, але «мы не дадзім ёй Жорава малака, ён сам яго вып'е». Жора, вядома, не можа дапусціць, каб кошка выпіла яго малака, і п'е сам.

«З такіх дробязей пачынаецца эгаіст», — робіць заключэнне А. С. Макаранка.

Чысценькі, сімпатычны Алежак з яснымі разумнымі вочкамі к 5 гадам стаў гразой для падлеткаў у двары. Не таму, што ён дужэйшы, а таму, што з акна кватэры за ім наглядае мама і заўсёды прыходзіць на дапамогу.

З акна кватэры Алежак убачыў, што Віця і Пеця гуляюць з новай машынай. Ён падкрадваецца да іх і з радасным крыкам вырывае машыну. Хлопчыкі даганяюць Алега, каб забраць машыну, але ён пачынае крычаць. На дапамогу бяжыць мама Алега.

— Не чапайце яго, ён маленькі!

— Ён машыну нашу ўзяў.

— Няхай пагуляе, потым вам аддасць.

І мама стаіць, глядзіць, як Алэг, пераможна наглядаючы на дзяцей, гуляе з чужой цацкай.

Алэг лічыў, што яму ўсё дазволена, ён лепшы за іншых. У школу мама вадзіла яго за ручку да V класа, па-свойму «рэагавала» на кожную заўвагу настаўніка або двойку, лічачы, што настаўнікі несправядлівыя да сына. Хлопчык не ведаў табліцы множання, а мама сцвярджала, што ён самастойна вывучае алгебру. Гэта быў звычайны гультай, які сяк-так «перапаўзаў» з класа ў клас не без прымусу бацькоў, якія лічылі яго «асаблівым», «незвычайным». Ён прывык ужо і да беспакаранасці і да спакойнага жыцця за чужымі плячыма. Яму не патрэбна самастойнасць, воля, характар. Ён ведаў, што мама, побач, яна не дасць яго ў «крыўду».

Бязвольныя, слабахарактарныя дзеці часцей успрымаюць адмоўны ўплыў тых-сіх тавары-

шаў. Некаторыя бацькі апраўдваюць недахопы дзяцей уплывам «вуліцы», а на вуліцы ж — нашы дзеці. Аднаго «перавялі» ў вачэрнюю школу, другі кінуў вучыцца, трэці яшчэ ходзіць у школу, але ўжо не вучыцца. Саша М. вучыўся два гады ў трэцім класе, два гады ў чацвёртым, у пятым таксама застаўся на другі год, пакінуў школу, не скончыўшы пятага класа. На работу яго не прымалі. Цэлымі днямі ён бадзяўся без справы па вуліцы, часта каля школы. Аднаму сумна, неўзабаве да яго далучыўся сябар. Хто ведае, як бы расла гэта кампанія і чым бы яна занялася, калі б не ўмяшаўся дзіцячы пакой міліцыі.

Мы паказалі, як фарміруюцца адмоўныя якасці асобы. Уплыў асяроддзя аказваўся выпадковым. Але ж вынікі ўплыву можна прадугледзець: можна паслабіць непажаданы ўплыў, які фарміруе адмоўныя якасці асобы, і ўзмацніць уплыў пажаданы. Але гэта ўжо галіна выхавання.

Пад выхаваннем маецца на ўвазе працэс мэтанакіраванага фарміравання асобы. У адносінах да іншых фактараў выхаванне з'яўляецца вядучым, галоўным, бо яно заўсёды фарміруе асобу ў адпаведнасці з патрабаваннямі грамадства. Выхаванне ажыццяўляецца ў спецыяльных установах — школах, дамах і палацах піянераў і г. д., дзе працуюць людзі, узброеныя спецыяльнымі ведамі.

Вялікую ролю адыгрывае і сям'я. Але яе ўплыў можа быць як станоўчы, так і адмоўны.

Поспех у выхаванні дзяцей залежыць ад многіх умоў, патрабуе ад бацькоў сістэматычнай, планамернай, узгодненай работы. Выха-

ванне дзяцей — справа настолькі сур'ёзная і важная, што тут недапушчальныя стыхійнасць і выпадковасць.

Адной з важных умоў паспяховага выхавання дзяцей з'яўляецца цесная сувязь школы і сям'і. Менавіта гэта ўмова парушаецца часцей за іншыя. На бацькоўскіх сходах прысутнічаюць у асноўным бацькі тых дзяцей, якія добра вучацца, а гавораць на такіх сходах аб парушальніках дысцыпліны, гультаях. Калі бацькі не наведваюць школьныя сходы, то настаўнікам цяжка распрацаваць адзіную сістэму выхавання ў сям'і і школе.

На жаль, такой сістэмы часта не ствараюць. Больш таго, некаторыя настаўнікі лічаць, што сям'я мае большыя педагогічныя сродкі і ўплыў, чым школа. Выклікаюць бацькоў, скардзяцца на сваіх вучняў, просяць «прыняць меры». Якія ж меры могуць прыняць бацькі? Іншыя лічаць сваім абавязкам «адрэагаваць» на такую просьбу пакараннем дзіцяці, нярэдка фізічным.

Расказваюць, як аднойчы настаўніца паслала бацьку свайго вучня запіску з просьбай зайсці ў школу. Атрымаўшы запіску, бацька зняў папругу і моцна пабіў сына, не забыўшыся паведаміць настаўніцы аб прынятых мерах. Прачытаўшы адказ, настаўніца была страшэнна абурана дзеяннямі бацькі, якога яна запрашала ў школу дапамагчы паставіць навагоднюю ёлку. Гэты выпадак — вынік дрэнна наладжанай сувязі паміж школай і сям'ёй.

Сувязь сям'і і школы павінна ажыццяўляцца ў першую чаргу ў прад'яўленні адзіных патрабаванняў да дзяцей.

Адзіінства патрабаванняў з боку ўсіх выхавальнікаў — адна з асноўных умоў сямейнага выхавання. У сям'і бацькі часта не могуць устанавіць адзіных патрабаванняў: бацька бывае больш строгім да дзяцей, чым маці, бабуля.

Не сакрэт, што і ў сям'і сумленнага працаўніка часам вырастаюць дзеці з індывідуалістычнымі схільнасцямі. Гэта азначае, што ў сям'і існуюць традыцыі, якія супярэчаць прынцыпу калектывізму. Трэба, каб у сям'і не стваралі ўмоў для развіцця індывідуалістычных рыс характару. Такія ўмовы звычайна ствараюць бацькі, якія ахвяруюць для дзіцяці ўсім. Кожны з нас, відаць, сустракаў бацькоў, якія са з'яўленнем дзіцяці перасталі хадзіць у кіно, тэатр. Усё лепшае аддаюць дзіцяці. А потым здзіўляюцца, што яно вырасла эгаістам, не паважае таварышаў, грубіць бацькам, патрабуе асобых да сябе адносін.

А. С. Макаранка прама гаварыў, што нармальны працэс выхавання ніякіх ахвяр не патрабуе. Выхаванне — гэта паўсядзённая дзелавая праца, даступная кожнаму даросламу чалавеку.

Поспех у выхаванні залежыць ад таго, ці захоўвалі бацькі пачуццё меры ў любові і строгасці, у пяшчоце і суровасці.

Часам бацькі акружаюць дзіця празмерна дробязнымі клопатамі, якія ідуць ад празмернай любові. Але шкоду прыносіць і празмерная строгасць. Крычаць на дзяцей, зневажаць іх, рабіць пастаянныя дробязныя заўвагі таксама шкодна, як і празмерна любіць іх. Трэба, каб распараджэнні, адрасаваныя дзецям, аддаваліся дзелавым спакойным тонам. Строгасць, вучыў

А. С. Макаранка, добрая толькі тады, калі яна не мае ніякіх прыкмет істэрыі.

Многія бацькі свае памылікі тлумачаць тым, што абодва працуюць і ў іх не застаецца часу на выхаванне. Гэта тлумачэнне негрунтоўнае, бо і ў сем'ях, дзе бацькі працуюць, вырастаюць розныя дзеці. Відаць, такія бацькі лічаць, што выхоўваць дзяцей — значыць, гутарыць з імі аб тым, як трэба паводзіць сябе.

Безумоўна, добра, калі ў бацькоў ёсць час схадзіць з дзіцем на прагулку, папрацаваць у садзе, пагуляць у шахматы. Патрэбны і гутаркі. Але галоўнае — не гутаркі на выхаваўчыя тэмы, а ўвесь уклад жыцця, уменне выкарыстоўваць для дзяцей нават кароткі час пасля работы. Асаблівае значэнне мае асабісты прыклад бацькоў.

На самай справе, рэдка бывае, каб у сям'і, дзе бацькі нявыхаваныя, п'янітуюць, крадуць, вядуць паразітычнае жыццё, выраслі сумленныя грамадзяне. Безумоўна, школа і грамадскасць могуць аказаць вялікі ўплыў на дзяцей, своечасова паралізаваць адмоўны ўплыў сям'і. Але, калі сам выхавальнік нявыхаваны, цяжка разлічваць на добрыя вынікі.

А. С. Макаранка падкрэсліваў, што працэс выхавання адбываецца пастаянна і няма ў ім галоўнага і другараднага, няма дробязей — усё важнае, усё галоўнае. Звяртаючыся да бацькоў, ён гаварыў, што няма перапынкаў у выхаванні дзіцяці, бо «вы выхоўваеце яго ў кожны момант вашага жыцця, нават тады, калі вас няма дома. Як вы апранаецеся, як вы размаўляеце з іншымі людзьмі і аб іншых людзях, як вы радуецеся

або засмучаецца... усё гэта мае для дзіцяці вялікае значэнне. Нязначныя змены ў тоне дзіця бачыць або адчувае, усе павароты вашай думкі даходзяць да яго нябачнымі шляхамі...»¹

Сустрэкаюцца яшчэ такія сем'і, дзе дарослыя размяркоўваюць паміж сабой дамашнюю работу. Нічога дрэннага ў гэтым няма, але да дамашняй работы яны адносяць і выхаванне дзяцей. «Ты ходзіш у магазін па прадукты, а я выходжу Вовіка», — гаворыць жонка мужу. Такі падзел абавязкаў, безумоўна, шкодзіць выхаванню ў сям'і.

Важнейшай умовай сямейнага выхавання А. С. Макаранка лічыў бацькоўскі аўтарытэт. Прааналізаваўшы розныя віды аўтарытэту бацькоў у дзяцей, А. С. Макаранка прыйшоў да вываду, што карэнні аўтарытэту «...заўсёды ў адным месцы: у паводзінах бацькоў, уключаючы сюды ўсе аддзелы паводзін, інакш кажучы, усё жыццё бацькі і маці — працу, думкі, звычкі, пачуцці, імкненні. Немагчыма даць транспарант такіх паводзін у кароткім выглядзе, але ўся справа зводзіцца да патрабавання: бацькі самі павінны жыць поўным, свядомым маральным жыццём грамадзяніна Савецкай краіны. А гэта азначае, што і ў адносінах да дзяцей яны павінны быць на нейкай вышыні, але вышыні натуральнай, чалавечай, а не створанай штучна для дзіцячага карыстання»².

Такім чынам, усе дзеці розныя. Адрозненні прадвызначаны прыродай. Прырода, спадчына насць абумоўліваюць анатама-фізіялагічную

¹ А. С. Макаренко. Соч., т. 4, М., 1957, стр. 347.

² Там жа, стар. 150—151.

структуру чалавека, вызначаюць агульначала-
вечыя фізічныя рысы, уласцівыя ўсім людзям,
і многія асаблівасці, якія ўласцівы бацькам.

Фарміраванне асобы савецкага грамадзяні-
на ажыццяўляецца ў грамадстве, дзе знішчана
эксплуатацыя чалавека чалавекам і пастаўлены
на службу чалавеку матэрыяльныя і духоўныя
багацці. Грамадства ажыццяўляе і мэтанакіра-
ваную работу па выхаванні маладога пакален-
ня ў камуністычным духу, яно зацікаўлена ў
развіцці закладзеных у асобе задаткаў, росквіце
асобы. Прыродныя індывідуальныя адрозненні
людзей развіваюцца менавіта ў чалавечым гра-
мадстве. Нягледзячы на вялікую колькасць
індывідуальных адрозненняў, ёсць пэўныя
ўзроставыя заканамернасці, веданне якіх дапа-
можа бацькам правільна выбіраць сродкі і ме-
тады выхаваўчага ўздзеяння на дзяцей.

УЗРОСТАВЫЯ І ІНДЫВІДУАЛЬНЫЯ АСАБЛІВАСЦІ ДЗЯЦЕЙ

Вы гаворыце:

— Дзеці нас стамляюць.

Вы маеце рацыю. Вы тлумачыце:

— Трэба апускацца да іх разумення.

Апускацца, нахіляцца, згінацца, сціскацца.

Памыляецеся. Не ад гэтага мы стамляемся.

А ад таго, што трэба ўзнямацца да іх пачуццяў. Узнямацца, станавіцца на дыбачкі, цягнуцца. Каб не пакрыўдзіць.

Гэтыя думкі Януша Корчака, вялікага польскага педагога, пісьменніка, тонкага знаўцы за-наветнай краіны дзяцінства, нагадваюць нам, што не ўсе бацькі ведаюць псіхалагічныя матывы, звязаныя з узростам і індывідуальнымі асаблівасцямі дзяцей, матывы, якія прымушаюць іх рабіць тыя ці іншыя ўчынкі, быць «чамучкай», капрызіць, сумаваць або радавацца.

Мы часам мяркуем аб дзіцяці па сабе, забываючы, што ў яго і ўяўленні зусім іншыя, чым у дарослага. Гэта здараецца таму, што мы дрэнна ведаем дзяцей. Адзін настаўнік раска-зваў, як чатырохгадовая дзяўчынка даверліва спыталася ў яго: «Калі ў цябе што-небудзь пра-падзе — ну, гальштук або гадзіннік, — ты пла-чаш?» — «Не, — адказаў ён, — не плачу, а ста-

раюся знайсці». — «А ў мяне, — працягвала дзяўчынка, — калі я губляю, заўсёды слёзы выскакваюць»¹. Дзяўчынка вырашыла, калі ў яе ў падобных выпадках заўсёды «выскакваюць» слёзы, то яны павінны «выскакваць» і ў дарослых. Але дзецям так разважаць даравальна, у іх яшчэ вельмі бедны вопыт жыцця, няма правільных уяўленняў аб усім, што вакол іх.

Бацька ж і маці павінны памятаць, што іх дзеці — дашкольнік або падлетак, другакласнік або дзесяцікласнік — адрозніваюцца ад дарослых сваім фізічным і разумовым развіццём.

Часам даводзіцца назіраць, як на першы погляд выхавання падлеткі праяўляюць нявытрыманасць, грубасць у адносінах да сваіх бацькоў. Гэта часта адбываецца тады, калі бацькі не разумеюць асаблівасцей развіцця падлетка або старэйшага школьніка, калі ўсё яшчэ адносяцца да яго як да дзіцяці, імкнучыся ва ўсім апекаваць.

Да педагогаў часта звяртаюцца бацькі з просьбай дапамагчы ў выхаванні дзяцей, уздзеінічаць на сына або дачку.

— Што рабіць? Сын зусім перастаў мяне слухацца, нават прызнаваць не хоча, на ўсё мае заўвагі адказвае грубасцю, — скардзіцца маці дзевяцікласніка Косці, высокага, стройнага, фізічна дужага юнака.

У жанчыны трое дзяцей, і да ўсіх адносіцца аднолькава. Гэта не падабаецца Косцю, выдатніку вучобы. У школе яго паважаюць, лічацца з яго думкай, а вось маці не хоча прызнаць,

¹ См. В. Закладная, О. Целикова. Если в семье есть дети, М., 1965, стар. 25.

што ён ужо не такі, як яго браты Коля і Віця — дашкольнікі. Косця з таварышамі рыхтуе дома чарговы нумар насценгазеты, усе засяроджаныя і паглыбленыя ў работу. Маці адчыняе дзверы да іх у пакой і салодкім, пявучым голасам кліча сына: «Коценька, хлопчык мой, час кідаць работу, ідзі абедаць». Хлопцы засмяяліся. Раззлаваны Косця ляпнуў дзвярыма:

— Мама, ці перастанеш ты, нарэшце, зваць мяне коцікам? Колькі разоў трэба гаварыць? Таварышы смяюцца з мяне: «Коця, кацянятка, маленькае дзіцятка».

Сказаў і вярнуўся...

Маці не заўважае, што сын вырас, і па-ранейшаму адносіцца да яго, як да малога. У знак пратэсту Косця застаўся з хлопцамі і сеў абедаць толькі пасля таго, як работа была закончана.

Каб паспяхова выхоўваць, бацькам неабходна правільна ўлічваць асаблівасці, схільнасці і інтарэсы дзяцей у працэсе іх росту і развіцця. У дакладзе на I з'ездзе па політэхнічным выхаванні Н. К. Крупская адзначала: «Трэба ўмець ла падыходзіць да дзіцяці, трэба берагчы яго сілы, улічваць яго дзіцячыя магчымасці» — і папярэджвала, што калі не ўлічваюцца ўзроставыя асаблівасці і прад'яўляюцца празмерныя патрабаванні, атрымліваецца «нервовая ператомленасць» дзяцей.

Што ж мы разумеем пад узроставымі перыядамі развіцця дзяцей?

Перыяд жыцця дзіцяці, які характарызуецца колькаснымі і якаснымі змяненнямі ў яго фізічным і псіхічным развіцці, што адбываецца пад пэўным уплывам сацыяльна-гістарычных

умоў і пад актыўным уздзеяннем выхавання і навучання, у педагогіцы прынята называць узростам. Узроставыя асаблівасці свядомасці і паводзін дзіцяці, асабліва яго фізічнага і разумовага развіцця, узнікаюць, галоўным чынам, у сувязі з характарам выхавання і навучання і фарміруюцца ў выніку пасільнай і даступнай дзейнасці.

Разумовае і фізічнае развіццё дзяцей адбываецца нераўнамерна, скачкамі, таму ёсць пэўны падзел дзіцячага ўзросту па анатамічных і фізіялагічных асаблівасцях.

Савецкая педагогіка прытрымліваецца наступнай перыядызацыі:

1. Перыяд чэраўнага развіцця.
2. Перыяд нованароджанасці — 2—3 тыдні.
3. Грудны дзіцячы перыяд — да 1 года.
4. Першае дзяцінства, ясельны ўзрост — з 1 года да 3—4 гадоў.
5. Другое дзяцінства, дашкольны ўзрост — з 3—4 да 7 гадоў.
6. Малодшы школьны ўзрост — з 7 да 10—11 гадоў.
7. Сярэдні школьны, або падлеткавы, узрост — з 10—11 да 15 гадоў.
8. Старэйшы школьны, або юнацкі, узрост — з 15 да 17 гадоў.

Спынімся падрабязна на характарыстыцы школьнага ўзросту.

Узроставая перыядызацыя зыходзіць з таго, што ў кожным перыядзе праяўляюцца характэрныя асаблівасці ў развіцці дзіцяці. Гэтыя характэрныя асаблівасці ствараюцца пад уздзеяннем выхавання і ў выніку пэўнай дзейнасці дзіцяці, якая фарміруе і яго ўзаемаадно-

сіны з навакольным светам. Устанаўліваючы ўзроставыя перыяды, савецкая педагогіка рашуча адхіляе палажэнне рэакцыйнай буржуазнай псіхалогіі аб «узроставай столі» (граніцы) разумовага і фізічнага развіцця дзіцяці, якая нібыта вызначае межы дзейнасці выхавальніка і настаўніка. Надзвычайная падатлівасць, максімальная ўспрымальнасць дзіцяці і рашаючы ўплыў ранняга выхавання на ўсё наступнае развіццё чалавечай асобы становіцца цяпер важнейшай праблемай выхавання і навучання. Трэба памятаць, што паняцце ўзросту не мае абсалютнага значэння. Як падкрэслівала Н. К. Крупская, паміж узростамі каменнай сцяны не павінна стаяць. Чым старэйшае дзіця, асабліва падлетак і юнак, тым, вядома, у большай ступені нівеліруюцца ўзроставыя і выступаюць індывідуальныя асаблівасці, якія сфарміраваліся ў канкрэтных умовах жыцця. Разам з тым узроставыя заканамернасці маюць сваё месца ў развіцці дзіцяці, тым самым вызначаюцца паслядоўнасць і пераемнасць у выхаванні і навучанні. Гэта паслядоўнасць назіраецца як у росце тканак цела, так і ў марфалагічным развіцці мозгу і ва ўскладненні функцыянальна-фізіялагічнай і псіхічнай дзейнасці.

Аднак многія бацькі і педагогі, як справядліва адзначае відны савецкі псіхолаг Л. І. Бажовіч, дапускаюць памылку ў падыходзе да самой праблемы ўліку ўзроставых асаблівасцей. У гэтым выпадку пад улікам узроставых асаблівасцей разумеюць прыстасаванне зместу і форм педагогічнай работы да ўзроўню псіхічнага развіцця дзяцей адпаведнага ўзросту. Але такое

разуменне няправільнае. Сучасная педагогічная навука даказала вядучую ролю выхавання ў працэсе развіцця дзіцяці. Вядома, неабходна лічыцца з тымі асаблівасцямі выхавання, якія дасягнулі поўнага развіцця на адпаведным узроставым этапе. Гэтыя асаблівасці заўсёды выражаны ярка і таму здаюцца карэннымі і нязменнымі. Аднак менавіта яны ў далейшым развіцці церпяць змены, перабудоўваюцца і пачынаюць выконваць падпарадкаваную ролю.

Напрыклад, канкрэтнасць мыслення малодшага школьніка пачынае ўступаць месца абстрактным формам мыслення, а непасрэдная эмацыянальнасць змяняецца больш глыбокімі, дыферэнцыраванымі пачуццямі, якія дзіця пачынае падпарадкоўваць сваёй волі; тое, што цікавіла падлеткаў, перастае захапляць старэйшых школьнікаў. Таму веданне ўзроставых асаблівасцей дазваляе ўплываць на развіццё тых якасцей дзіцяці, якія ў розныя перыяды яго жыцця толькі пачынаюць праяўляцца і з'яўляюцца асновай асобы будучага грамадзяніна.

Толькі ў гэтым выпадку выхаванне сапраўды будзе, як гаварыў буйнейшы савецкі псіхолог Л. С. Выгоцкі, забягаць наперад сённяшняму дню развіцця і весці яго за сабой. Нельга, напрыклад, эфектыўна вучыць малодшага школьніка, прыстасоўваючыся да канкрэтнага характару яго мыслення; наадварот, усё, што належыць, трэба выкладаць так, каб развіваць абстрактныя формы яго мыслення. Такім жа чынам трэба праводзіць і выхаваўчую работу ў сям'і. Абапіраючыся на імкненне дзіцяці быць памочнікам старэйшых і выконваць «важную і

адказную справу», мы фарміруем у яго цікавасць да грамадска карыснай дзейнасці, якая сама па сабе ў гэтым узросце можа і не здавацца яму цікавай, а даволі цяжкай для выканання.

Можна правесці такі эксперымент. Скажыце сямігадоваму дзіцяці: «Стань смірна!» Праз секунду ў дзіцяці пачынае свярбець нага, затым яно паварочвае галаву, круціцца на месцы і нават можа збегчы. А скажыце такому дзіцяці: «Тут склад са снарадамі, вораг можа падпаўзі, будзь уважлівы і вартуй». І дзіця будзе стаяць, і нага не будзе свярбець, і яно не пабязжыць, таму што адчувае сябе дужым і здольным праявіць у гульні ўстойлівае валявое намаганне, яшчэ мала характэрнае для гэтага ўзросту.

Такім чынам, менавіта правільны ўлік узроставых асаблівасцей малодшага школьніка ператварае грамадска карысную работу ў блізкую для дзяцей і цікавую. Калі ж улік гэтых асаблівасцей успрымаецца як прыстасаванне да дзяцей, то, натуральна, уся выхаваўчая роля бацькі, напрыклад, ва ўзаемаадносінах з малодшым школьнікам, зводзіцца да арганізацыі захапляючых гульняў і да розных займальных спраў. Але гэтага вельмі мала. Ясна, што апісаны вышэй узроставы падыход, які абасіраецца на інтарэсы і магчымасці дзіцяці, павінен выкарыстоўвацца і ў фарміраванні іншых якасцей асобы. Некаторыя бацькі робяць і другую памылку. Яны парушаюць паслядоўнасць у развіцці дзіцяці і імкнуцца даказаць перспектыву «звышранняга» навучання і выхавання дзяцей.

Напрыклад, аўтары «унікальнага» доследу — сям'я Б. П. і Л. А. Нікіціных — сцвярджаюць, што спецыфіка чалавечай нервовай сістэмы забяспечвае кожнаму здароваму дзіцяці развіццё любых здольнасцей да любых выпынь, якія дасягаюцца людзьмі. Сутнасць іх эксперыменту ў тым, што, верачы ў неабмежаваныя магчымасці дзіцяці, яны вырашылі «рассунуць» разумовы свет дзяцей. І вось цацкі яны замянілі маленькімі, але сапраўднымі інструментамі і матэрыяламі. На сценах размясцілі азбуку, карты, схемы. У вялікім пакоі бацька паставіў турнік, павесіў кольцы, канат... «У гэтым маленькім, але сапраўдным свеце мы забяспечылі дзецям, — гаворыць Б. П. Нікіцін, — вельмі вялікую свабоду дзейнасці і пачалі пазіраць, як ідзе іх развіццё...»¹

Аказалася, што дзеці здольныя рана навучыцца чытаць. Алёша прачытаў першае слова, калі яму было 2 гады 8 месяцаў, Антон — у 3 гады 3 месяцы... Да трох з палавінай гадоў дзеці авалодалі лічэннем. За два гады да школы браты ўмелі ўжо лічыць да мільёна, аперыравалі з прасцейшымі дробамі, былі знаёмы з табліцай Мендзялеева. Паступіўшы ў школу, Алёша за год скончыў праграму трох класаў. Антон пайшоў у школу на год пазней, але дагнаў брата. Хлопчыкі атрымалі і незвычайную фізічную загартоўку: зімой па снезе хадзілі босся і ў трусіках. Маючы на рэдкасць добрую фізічную падрыхтоўку, шмат займаліся на турні-

¹ Гл. падрабязна ў кінафільме «Дзень у сям'і Нікіціных», у матэрыялах «Літаратурнай газеты», 1970, 14 студзеня.

ку, выкарыстоўвалі штангу ў сваіх «практыкаваннях», пачынаючы з 8-месячнага ўзросту.

Аб гэтым доследзе шмат гавораць ужо на працягу чатырох гадоў, вучонымі была праведзена спецыяльная канферэнцыя па абмеркаванні вынікаў урачэбна-педагагічнага абследавання дзяцей Нікіціных. І тады вось што высветлілася. У дзяцей выдатна развіта сэрца, але яны адстаюць у параўнанні з сучаснымі нормамі ў вазе і ў росце. На ўроках фізкультуры мала аднакласнікаў можа з імі паспаборнічаць ва ўменні падцягнуцца на перакладзіне, падняцца па канаце, але ў гульнях яны слабейшыя за сваіх аднагодкаў, дрэнна бегаюць і не ўмеюць перадаваць мяч. На агульнаадукацыйных уроках, а вучыліся яны ўжо ў V і VI класах, Нікіціны зусім не вылучаліся сярод таварышаў, вучыліся пасрэдна, даволі бессістэмна, мелі двойкі і тройкі. Перанеслі за гэты час цяжкія хваробы.

Мы падрабязна спыніліся на доследзе таму, што выпушчаныя пра Нікіціных кінафільмы паказваюць толькі станоўчае. У многіх бацькоў складваецца памылковая думка, быццам бы такі эксперымент «пад сілу кожнай савецкай сям'і». На раней памянёнай канферэнцыі выступіў акадэмік Г. Н. Спяранскі, старэйшы педыятр, заўзяты прыхільнік загартоўкі дзяцей.

— Арганізм дзіцяці вельмі мабільны, — скажаў ён. — Ад яго можна дабіцца ўсяго, чаго жадаш. Дзіця будзе бегаць па снезе і г. д. Можна. Але ці патрэбна?.. Адказаць на гэта пытанне я, напрыклад, не бяруся. Але мяркую, што не трэба.

«Вы маеце справу не з трусамі — з маленькім чалавекам!» — гаварылі вучоныя мужу і жонцы Нікіціным. Развіццё дзіцяці праходзіць праз этапы, кожны з якіх мае самыя патаемныя заканамернасці і сваю спецыфічную фізіялогію, закадзіраваную генетычна. Старацца «перакрыць нормы» ў гэтай тонкай справе — значыць падвергнуць сябе рызыцы, не заўважыць, як навуковы эксперымент скончыцца, а пачнецца авантура, — справядліва адзначае Т. Снегірова ў артыкуле «Асцярожна: дзяцінства» («Літаратурная газета», 1970, 14 студзеня).

Т. Снегірова, падводзячы вынік эксперыменту Нікіціных за чатыры гады, указвае, што нельга дапусціць, каб гэтыя ідэі натхнілі мноства сем'яў на паўтарэнне такога доследу. Якія б вялікія магчымасці дзяцінства ні адкрываліся нам сёння, нельга да іх падыходзіць утылітарна, голай рэзультатыўнасці падпарадкоўваючы ўсё: рацыяналізм у такіх выпадках можа пазбавіць мэты, дзеля якой ён быў народжаны. Трывалая і добра збалансаваная аснова, г. зн. шчаслівае дзяцінства, з'яўляецца першай важнейшай умовай фарміравання паўнацэннай асобы. І калі з гэтага боку паглядзець на эксперымент Нікіціных, то атрымаецца, што вера ў раннія магчымасці арганізма на самай справе становіцца нявер'ем у самабытную сілу дзіцячых гадоў. Узроставыя асаблівасці асобы ўзнікаюць пад уплывам таго ладу жыцця дзяцей, які тыповы для кожнага ўзросту. На кожным узроставым этапе дзіця займае пэўнае становішча ў калектыве, яно характарызуецца тыповай для

гэтага ўзросту дзейнасцю, а таксама тымі па-трабаваннямі, якія прад'яўляюцца дзіцяці да-рослымі. Таму паводзіны дзяцей кожнага ўзрос-ту глыбока матываваныя пэўнымі ўмовамі ся-мейнага і школьнага выхавання.

Веданне дзяцей, вывучэнне матываў іх паводзін — важнейшая ўмова ўліку ўзроставых асаблівасцей. Часцей за ўсё неразуменне ўзрос-тавых асаблівасцей дзіцяці звязана з няўмен-нем бацькоў зразумець матывы яго паводзін. Гэтыя матывы мяняюцца ў сувязі з узростам, але галоўнае, што змяняецца і форма ўчынкаў падлетка або юнака.

...Валодзя, вучань III класа, затрымаўся на прагулцы і прыйшоў дадому значна пазней, чым яму дазволілі. Маці не стала папракаць хлопчыка ў непаслухмянасці і перш за ўсё па-прасіла расказаць, як гэта здарылася. З раска-зу дзіцяці маці зразумела, што Валодзя не ве-даў, колькі ўжо часу, і быў перакананы, што тэрмін яго прагулкі яшчэ не скончыўся. Ён шчыра здзівіўся, даведаўшыся, што прагуляў замест адной тры гадзіны. Маці ўбачыла, што няма прычыны не толькі для пакарання, але на-ват для папроку. Дзіця ў гэтым узросце яшчэ дрэнна арыентуецца ў часе.

І зусім іншы прыклад. Падыходзячы да дома, Мікалай Пятровіч В. убачыў свайго пят-наццацігадовага сына Алега, які гнеўна раз-махваў кулакамі перад носам нейкага хлопчы-ка, відаць, свайго аднагодка. Не разабраўшыся, у чым справа, бацька накінуўся на Алега: «Ху-ліган! Дэбашыр! Зараз жа дадому!» Алег спра-баваў растлумачыць бацьку, што гэта не проста бойка, што ён абараняе малога, якога пакрыў-

дзіў «гэты вярзіла», зламаўшы папяровага змея. Але Мікалай Пятровіч не жадаў нічога слухаць і загадаў сыну зараз жа ісці дадому. Засмучаны Алег з горыччу думаў аб несправядлівасці бацькі, які заўсёды так прыгожа гаварыў аб смеласці і высакароднасці, аб неабходнасці абараняць слабых, а тут не захацеў зразумець, чым кіраваўся ён, Алег.

Бацька мог бы растлумачыць Алегу, што для абароны слабага зусім не абавязкова пускаць у ход кулак, лепш уздзеянчаць пераканаўчым словам. Калі б Мікалай Пятровіч пастараўся зразумець свайго сына, ён не нанёс бы несправядлівай знявагі, якая так глыбока засмуціла Алега, выклікала сумненні адносна шчырасці бацькі і парушыла кантакт, які пачаў устанаўлівацца паміж бацькам і сынам.

Вывучэнне дзіцяці, улік яго ўзроставых асаблівасцей дапамогуць устанавіць кантакт паміж бацькамі і дзецьмі ў сям'і. Бацькам неабходна ведаць індывідуальныя якасці свайго сына або дачкі, іх поспехі ці няўдачы ў вучобе і грамадскай рабоце, іх цяжкасці, вучэбныя і пазавучэбныя інтарэсы, узаемаадносіны ў школе і з людзьмі, якія вакол іх. Значэнне кантакту для паспяховага ўліку ўзроставых асаблівасцей школьніка цяжка пераацаніць. Кантакт бацькоў з дзецьмі з'яўляецца вынікам развіцця іх узаемаадносін на працягу ўсяго жыцця ў сям'і. І калі дачцэ, напрыклад, ужо 16 гадоў, то цяжка пачынаць устанаўліваць адносіны давер'я і шчырасці.

Гэта трэба рабіць значна раней. Дачка-першакласніца расказвае вам аб тым, якую ляльку падарылі яе сяброўцы. Выслухайце, не адмах-

вайцеся. Чалавек дзеліцца з вамі тым, што яго хвалюе. Пагутарыце з дзяўчынкай, нават калі вы стаміліся: ёй хочацца пагаварыць аб сяброўцы, аб новай кніжцы, аб настаўніцы — аб усім, што яе цікавіць. І бацькам трэба нешта раска-заць, параіць. Такі кантакт павінен стаць традыцыяй. Тады ў 14 гадоў дачка раскажа маці аб сваім першым каханні і ў 16 гадоў не будзе адмоўчацца, калі маці загаворыць з ёй аб самым патаемным.

З таго моманту, як дзіця трапляе ў групу аднагодкаў, яго індывідуальна-ўзроставыя асаблівасці ўжо нельга разглядаць і вывучаць па-за ўзаемаадносінамі з іншымі членамі калектыву. Бацькам трэба добра ведаць, што нярэдка ў класе, у групе дзіцячага сада, у калектыве двара, дзе знаходзіцца іх дзіця, узнікаюць асабістыя ўзаемаадносіны, якія ўплываюць на паводзіны. У тых дзяцей, якія не ўваходзяць у актыўнае ядро свайго калектыву, часта развіваецца замкнёнасць, недавер'е да людзей, імкненне падлізваннем забяспечыць сабе заступніцтва «галоўнага» лідэра аднагодкаў. Такія дзеці часам з вялікай неахвотай ідуць у дзіцячы сад, а калі і ідуць, то імкнуцца прынесці цацку, цукерку, каб задобрыць свайго аднагодка-«дэспата». У далейшым такіх дзяцей часцей за ўсё цягне ў незнаёмую кампанію, але не з аднагодкамі, а з дзецьмі, малодшымі за сябе, каб усталяваць сваё «Я». А гэта часта прыводзіць да фарміравання непажаданых маральных якасцей. Разуменне ўзроставых асаблівасцей дзяцей патрабуе вялікай увагі да іх інтарэсаў і захапленняў, перажыванняў і хваляванняў.

У апавяданнях А. Б. Вараб'ёва і І. І. Сінельнікава «Дочки Маркса» прыводзіцца прыклад вялікага разумення Карлам Марксам дзіцячых інтарэсаў. Малодшая дачка Маркса Элеанора ўспамінае, як, начытаўшыся марскіх апавяданняў, яна аб'явіла бацьку, што хоча стаць мараком, і спыталася, ці нельга ёй «апрануцца хлопчыкам і «збегчы», каб наняцца на ваеннае судна». Маркс адказаў, што «гэта, вядома, зусім магчыма, але трэба толькі нікому не гаварыць аб гэтым ні слова, пакуль планы не выспеюць поўнасю».

А вось як аднёсся Маркс да другой фантазіі дачкі. «У мяне было непахіснае перакананне,— піша яна,— што прэзідэнт Злучаных Штатаў Амерыкі Лінкальн ніяк не зможа абысціся без маіх парад у ваенных справах, і таму я пісала яму доўгія пісьмы, якія Маўр (так дзеці звалі бацьку) павінен быў, вядома, чытаць і «адносіць на пошту». Праз многа-многа гадоў ён паказваў мне гэтыя дзіцячыя пісьмы, якія ён захаваў, бо вельмі ўжо яны былі забаўныя».

Веданне ўзроставых асаблівасцей дазваляе вызначаць найбольш правільныя шляхі і сродкі камуністычнага выхавання дзяцей пэўнага ўзросту. Таму ўзрост для савецкай педагогічнай навукі — гэта не нязменныя рамкі, што скоўваюць сям'ю, школу. Узроставыя межы не перашкаджаюць выхаванню, трэба толькі іх ведаць, але, вядома, не для таго, каб да іх пасіўна прыстасоўвацца, а каб забяспечыць нармальны і паспяховы пераход дзіцяці на наступную ступень узроставага развіцця. Пераход ад аднаго ўзроставага этапу да другога не адбываецца раптоўна, адразу, ён падрыхтоўва-

ещда ўсёй сістэмай выхавання і навучання на папярэднім этапе.

Задача сям'і і школы ў тым, каб, абашіраючыся на асаблівасці ўзросту, улічваючы яго заканамернасці, весці вучня цераз працэс навучання і выхавання да новых, больш высокіх ступеней яго развіцця. Але ў кожным узросце ёсць таксама свае адрозненні: кожнае дзіця мае пэўныя асабістыя якасці. Таму ў працэсе выхавання неабходна ўлічваць не толькі ўзроставыя, але і індывідуальныя асаблівасці дзіцяці.

Індывідуальны падыход да вучняў дае станоўчыя вынікі тады, калі бацькі знаёмы з тыпамі вышэйшай нервовай дзейнасці дзяцей. Хоць тып вышэйшай нервовай дзейнасці, як мы ўбачым далей, не можа вызначыць маральныя якасці асобы, яе ідэалы і інтарэсы, але ён мае істотнае значэнне для разумення складанага свету паводзін і характару дзіцяці. Тое, наколькі чалавек праяўляе энергію і нястомнасць, здольнасць страсна захапляцца, наколькі ён праяўляе ўраўнаважанасць у паводзінах, гібкасць, дынамічнасць і эскпансіўнасць у рэакцыях на дзеянні акружаючых яго людзей і з'яў, падкрэсліваюць савецкія псіхологі, гаворыць аб якасных асаблівасцях асобы і яе магчымасцях, якія пэўным чынам адбіваюцца на працоўнай і грамадскай дзейнасці чалавека.

Веданне тыпу вышэйшай нервовай дзейнасці дзіцяці дазваляе выхавальніку правільна вызначыць сродкі і метады ўздзейнічання на яго.

Вучэнне аб тыпах вышэйшай нервовай дзейнасці ўпершыню было падрабязна распрацавана вялікім рускім фізіёлагам І. П. Паўлавым. Ём

былі выдзелены чатыры асноўныя тыпы вышэйшай нервовай дзейнасці: моцны — неўраўнаважаны, або «нястрымны» (выраз Паўлава), моцны — ураўнаважаны — павольны, моцны — ураўнаважаны — жывы, хуткі і, нарэшце, слабы.

У чыстым выглядзе такія тыпы сустракаюцца рэдка. Адзін слабы тып можа паўтарыць, хоць і няпоўнасю, розныя спалучэнні ўраўнаважанасці, узбуджальнасці і тармазімасці¹. Існуе мноства пераходных і змешаных тыпаў як вынік ваганняў асноўных уласцівасцей нервовай сістэмы і розных спалучэнняў, камбінаванняў гэтых уласцівасцей.

Разам з тым І. П. Паўлаў падкрэсліваў, што тып вышэйшай нервовай дзейнасці ў значнай меры паддаецца паляпшэнню, выхаванню: прыродныя асаблівасці нервовай сістэмы ў ходзе жыцця развіваюцца, мяняюцца, перарабляюцца. І. П. Паўлаў лічыў, што ў канчатковым фарміраванні асаблівасцей вышэйшай нервовай дзейнасці вельмі важную ролю адыгрываюць уздзеянні знешняга асяроддзя, гісторыя жыцця індывідуума, умовы існавання арганізма.

Устаноўлены І. П. Паўлавым тыпы вышэйшай нервовай дзейнасці даюць навуковае абгрунтаванне так званым тэмпераментам.

Што такое тэмперамент?

У жыцці мы заўважаем, што адны людзі больш, другія менш уражлівыя. Уражлівасць можа быць рознай глыбіні. Мы ведаем людзей вельмі ўражлівых, але надта павярхоўных.

¹ И. П. Павлов. Двадцатилетний опыт, М., 1938, стар. 665.

у сваіх перажываннях. І, наадварот, ёсць натуры, якія на першы погляд здаюцца вельмі халоднымі, але аддаюцца сваім перажыванням з асаблівай глыбінёй і сілай. Разам з тым праявы пачуццяў адных людзей абмежаваны якой-небудзь вузкай сферай жыцця, напрыклад толькі спартыўнымі або толькі музычнымі інтарэсамі. Другія, наадварот, больш здольныя да разнастайнасці пачуццяў. Далей мы заўважаем, што глыбокія пачуцці звычайна характарызуюцца пастаянствам, у той час як павярхоўныя — хуткабежныя. Адно людзі яскрава выказваюць свае перажыванні знешне, другія нібы хаваюць іх, часам адчуваючы моцныя ўнутраныя хваляванні.

Усе гэтыя індывідуальныя асаблівасці чалавека, якія праяўляюцца ў сіле і хуткасці змяненняў яго псіхічнай дзейнасці, у характары яго эмацыянальных перажыванняў, у асаблівасцях настрою і спосабах іх выяўлення, называюцца тэмпераментам.

Тэмперамент утварае непарыўнае адзінства з фізіялагічнымі асаблівасцямі чалавека, з яго тыпамі вышэйшай нервовай дзейнасці.

Меланхалічны тэмперамент адпавядае слабаму тыпу вышэйшай нервовай дзейнасці, халерычны — моцнаму, «нястрымнаму», флегматычны — моцнаму, ураўнаважанаму, павольнаму і сангвінічны — моцнаму, ураўнаважанаму, хуткаму.

Вялікую дапамогу пры вызначэнні тыпаў паводзін асобных дзяцей і іх асаблівасцей могуць аказаць выказванні І. П. Паўлава аб уласцівасцях тэмпераменту: «Халерык вылучаецца з групы моцных сваёй нястрымнасцю, г. зн.

вядольнасцю ўтаймоўваць сваю сілу ў належах межах, інакш кажучы — перавагаю раздражняльнага працэсу над тармажным»¹.

«Меланхалічны тэмперамент ёсць яўна тармажны тып нервовай сістэмы. Для меланхоліка, відавочна, кожная з'ява жыцця робіцца тармажным яе агентам, калі ён ні ў што не верыць, ні на што не спадзяецца, ва ўсім бачыць і чакае толькі дрэннае, небяспечнае. Халерычны тып — гэта яўна баявы тып, заўзяты, які лёгка і хутка раздражняецца. А ў залатой сярэдзіне стаяць флегматычны і сангвінічны тэмпераменты, ураўнаважаныя, а таму здаровыя, устойлівыя і сапраўды жыццёвыя нервовыя тыпы, хоць і розныя, нават супрацьлеглыя прадстаўнікі гэтых тыпаў са знешняга выгляду. Флегматык — спакойны, заўсёды роўны, настойлівы і ўпарты працаўнік жыцця. Сангвінік — гарачы, вельмі прадуктыўны дзеяч, але толькі тады, калі ў яго шмат цікавай справы, г. зн. ёсць пастаяннае ўзбуджэнне. Калі ж такой справы няма, ён робіцца сумным, вялым...»².

Гаворачы аб тэмпераментах, неабходна падкрэсліць, што няма дрэнных і добрых тэмпераментаў. Тэмперамент не мае ніякіх адносін да здольнасці і разумовага развіцця людзей. Вельмі таленавітыя людзі могуць належаць да любога з чатырох відаў тэмпераменту. Напрыклад, Пушкін, Крылоў, Жукоўскі адрозніваліся

¹ И. П. Павлов. Двадцатилетний опыт, М., 1938, стар. 664.

² Там жа, стар. 468—469.

рознымі тэмпераментамі (халерычным, флегматычным і меланхалічным).

Педагагічныя сродкі і метады выхаваўчага ўздзеяння на дзяцей мы вызначаем «спачатку з нашай грамадскай і палітычнай мэты»¹, а прыродазнаўча-навуковыя даныя вучэння І. П. Паўлава даюць нам магчымасць вызначыць, «як больш зручна зрабіць тое, што мы вырашылі»².

Паміж тыпалагічнымі асаблівасцямі нервовай сістэмы і некаторымі асаблівасцямі паводзін існуюць вельмі складаныя суадносіны. Аднак асаблівасці нервовай сістэмы, яе вынослівасць, ураўнаважанасць і рухавасць робяць сваё дзеянне пастаянна. У выніку дастаткова працяглых рознабаковых назіранняў і псіхалагічнага аналізу яны могуць быць вылучаны ў агульным малюнку паводзін дзіцяці. Уся сістэма навучання і выхавання ў школе і сям'і павінна садзейнічаць таму, каб у паводзінах падлетка або юнака на магчымасці праяўляліся толькі станоўчыя ўласцівасці тэмпераменту.

Для прыкладу разгледзім асноўныя метады і прыёмы падыходу да дзяцей моцнага, нястрымнага тыпу.

Дзеці, для якіх характэрна імклівасць эмацыянальных рэакцый, вельмі часта бываюць грубымі, нявытрыманымі ў адносінах да сваіх таварышаў, братоў і сясцёр, часам і да бацькоў. Няўменне і нежаданне ўслужыць старэйшым, падпарадкавацца ім адносяцца большай часткай да праяўленняў моцнага, нястрымнага тыпу.

¹ Записи А. С. Макаренко по психологии. «Советская педагогика», 1952, № 1, стар. 27.

² Там жа.

Маці вучаніцы VII класа скардзілася, што яе Валя, добрая вучаніца і актыўная піянерка, дома вельмі грубая і няўважлівая. Як высветліў потым класны кіраўнік, вінаватой была не толькі дзяўчынка, але і сама маці — нячулая, нетактоўная, якая вельмі няроўна адносілася да дачкі. Настаўніца растлумачыла маці, што яе дачка вельмі самалюбівая, нервовая дзяўчынка, любіць праяўляць самастойнасць, і з гэтым трэба лічыцца. Калі маці хоча, каб Валя лепш да яе адносілася, больш дапамагала ў дамашніх справах, не трэба ёй рабіць няспынна заўвагі, трэба ўскласці на яе пэўныя абавязкі, за выкананнем якіх строга, але тактоўна сачыць.

Асноўная задача пры выхаванні такіх дзяцей — гэта выпрацоўка тармазных норм паводзін, стрыманасці ў сваіх учынках. Таму неабходна: па-першае, прымяняць да дзяцей моцнага, нястрымнага, тыпу спакойны падыход, пазбягаць перагрузкі і пераўзбуджэння, па-другое, практыкаваць правядзенне цёплых, задушэўных гутарак, тлумачэнне дзіцяці дрэнных вынікаў паводзін як для яго самога, так і для сям'і, для ўсяго калектыву вучняў.

Для моцнага, ураўнаважанага, павольнага тыпу, флегматычнага тэмпераменту, асабліва ў малодшым школьным і падлеткавым узросце, характэрным недахопам, з якім часцей за ўсё даводзіцца змагацца, з'яўляецца ўпартасць. Такі вучань праяўляе часта поўную раўнадушнасць да папрокаў і заўваг старэйшых. Затое іншым становіцца вынік, калі бацькі ў гутарцы з ім звяртаюцца да свядомасці і лепшых пачуццяў дзіцяці, дапамагаюць яму ў працэсе гутар-

кі зрабіць самастойныя вывады і даць правільную ацэнку фактам праяўлення яго ўласнай упартасці. Самастойны вывад, да якога дзіця прыходзіць у выніку такой гутаркі, хутчэй за ўсё прымусіць яго змяніць свае паводзіны, свой няправільны погляд на адносіны да старэйшых або таварышаў.

Асаблівасцямі дзяцей слабага тыпу з'яўляюцца сарамлівасць, нерашучасць, пасіўнасць, замкнёнасць, схільнасць лёгка паддавацца ўплыву сяброў; вельмі часта гэтым дзецям не хапае самастойнасці, каб весці працяглую барацьбу з цяжкасцямі.

Алік, вучань V класа, — ціхае, замкнёнае дзіця, нетаварыскі, стараецца заўсёды адасобіцца, паспяховасць у яго была невысокай, часта ён не мог адказваць урок з-за сваёй няўпэўненасці. Галоўная задача ў гэтым выпадку — умацаванне нервовай сістэмы дзіцяці з дапамогай заняткаў спортам, выканання рэжыму, а таксама выхавання ўпэўненасці, для чаго патрэбна, па-першае, унушаць яму веру ў свае сілы, па-другое, заахвочваць пры першым праяўленні ім ініцыятывы, па-трэцяе, фіксаваць увагу на асобных добрых якасцях, па-чацвёртае, падкрэсліваць поспехі і падбадзёрваць пры няўдачах.

Параіўшыся з класным кіраўніком, маці Аліка кожны вечар пачала займацца з сынам, слухала адказы па вывучаным уроку, старалася пераканаць, што ён добра ведае матэрыял. Затым Аліку даручылі ў школе чытаць для другакласнікаў «Пионерскую правду» і рыхтаваць іх у піянеры. У школе і дома старанна сачылі

за яго поспехамі, дасягнутыя ім вынікі адзначалі перад аднакласнікамі.

Зусім іншае атрымліваецца, калі мы маем справу з дзіцем моцнага, ураўнаважанага, хуткага тыпу. Гэта рухавае, таварыскае дзіця, якое можа пастаяць за сябе і за таварышаў. У калектыве сангвінік звычайна вясёлы, жыццярадасны, з ахвотай бярэцца за жывую справу, здольны да захаплення. Аднак ён можа і хутка астыць. Такого вучня нельга ні ў якім разе захвальваць, вылучаць сярод таварышаў, інакш ён хутка зазнаецца. У асобных выпадках трэба падкрэсліваць яго слабыя бакі, а галоўнае — ставіць перад ім усё новыя задачы, якія паступова ўскладняюцца, даваць цікавыя даручэнні, выкананне якіх не носіць штодзённага, будзённага характару.

У той жа час памылкі ў выхаванні могуць прывесці да ўтварэння новых адмоўных рыс і асаблівасцей асобы дзіцяці, якія раней не назіраліся.

Так, у тэмпераменце Валі К., вучаніцы IV класа, назіраліся сангвінічныя рысы. Яна карысталася няправільным метатам засваення вучэбнага матэрыялу, амаль даслоўна завучвала тэкст. У V—VII класах перастала быць добрай вучаніцай, а з VIII класа, калі ўрокаў стала больш, аб'ём матэрыялу значна павялічыўся і ўжо нельга было даслоўна запамніць урокі, Валя зрабілася адной з адстаючых вучаніц. Яна вельмі хваравіта рэагавала на свае няўдачы, замкнулася ў сабе, нібы пакрыўдзілася на ўсіх, стала перашучай і нясмелай. Толькі актыўнае ўмяшанне ў IX класе новага класнага кіраўніка, які звярнуў увагу бацькоў на манеру

Валі рыхтаваць хатнія заданні і засвойваць вучэбны матэрыял, данамагло вярнуць ёй таварыскасць і жаданне вучыцца.

Як бачым, кожны тэмперамент мае свае станоўчыя і адмоўныя бакі. Усведамленне станоўчых і адмоўных бакоў тэмпераменту і выпрацоўка ўмення кіраваць імі складаюць адну з важнейшых задач выхавання ў школе і сям'і.

Але, каб правільна падысці да дзіцяці, зыходзячы з асаблівасцей яго характару і ўласцівага яму тыпу вышэйшай нервовай дзейнасці, бацькам неабходна добра ведаць і разумець дзіця, старанна вывучаць усе якасці яго асобы.

Уменне абавірацца на ўзроставыя і індывідуальныя асаблівасці дзяцей залежыць цалкам ад таго, наколькі добра мы ведаем і разумеем духоўны свет свайго дзіцяці. Некаторыя бацькі не вывучаюць асаблівасці фізічнага развіцця і ўнутранага свету сваіх дзяцей, іх інтарэсы і схільнасці, вельмі часта не ведаюць, як дзеці праводзяць вольны час па-за школай, на вуліцы, дзе бываюць, з кім сябруюць, у што гуляюць, як рыхтуюць хатнія заданні, што чытаюць. Гэта прыводзіць да таго, што часам бацькі становяцца ў тупік, калі даведваюцца аб адставанні сваіх дзяцей па тых ці іншых прадметах або аб дрэнных паводзінах. Для таго каб паспяхова змагацца з недахопамі ў паводзінах і характары дзіцяці, трэба добра вывучыць, знайсці прычыну, якая парадзіла гэтыя недахопы. А вывучаючы, мы і выходзім дзяцей, удаканалываем паводзіны і якасці асобы дзіцяці, больш правільна выкарыстоўваем яго індывідуальныя здольнасці і схільнасці.

Вялікі рускі педагог К. Д. Ушыньскі пісаў: «Выхавальнік павінен імкнуцца пазнаць чалавека, які ён ёсць у сапраўднасці, з усімі яго слабасцямі, ва ўсёй велічы, з усімі будзённымі, дробнымі патрэбамі і з усімі яго вялікімі духоўнымі запатрабаваннямі. Выхавальнік павінен ведаць чалавека ў сям'і, у грамадстве, сярод народа, сярод чалавецтва і сам-насам са сваім сумленнем»¹.

Вядома, даросламу чалавеку часам вельмі цяжка пранікнуць у духоўны свет дзіцяці. Даросламу зразумелыя пытанні абавязку, ён умее падпарадкоўваць сябе патрабаванням пэўных абавязкаў. Дзіцяці дашкольнага і малодшага школьнага ўзросту ў гэтых пытаннях многае няясна. Ды і дзейнічае яно часта не пад уплывам свядомасці, а пад уздзеяннем пачуццяў. Свядомасць напамінае аб сабе толькі тады, калі пачуццё ўжо дало разрадку. Дзіця малодшага школьнага ўзросту і падлетка могуць лёгка захапіць розныя гульні, а потым яны могуць перажываць, што ўрок застаўся нявывучаным. Каб зразумець дзіця, яго погляды і перажыванні, неабходна вывучаць канкрэтныя матывы паводзін і ўчынкаў. Вывучаць дзяцей трэба, перш за ўсё, у працэсе іх дзейнасці, звяртаючы таксама ўвагу на матывы дзейнасці і на яе вынікі. Пры гэтым вялікае значэнне мае, вядома, вывучэнне самога працэсу дзейнасці, г. зн. вывучэнне таго, як дзіця вучыцца, як яно гуляе, як каардынуе свае дзеянні з дзеяннямі та-варышаў і г. д. Вывучэнне свядомасці і пачуц-

¹ К. Д. Ушынскі. Избр. пед. соч., М., 1945, стар. 477.

цяў дзяцей праз іх дзейнасць не павінна весці да атаясамлівання знешніх і ўнутраных праяў дзіцяці. Неабходна мець на ўвазе, што адзін і той жа ўчынак адно дзіця, напрыклад, можа рабіць для таго, каб дапамагчы каму-небудзь, а другое — каб перад кім-небудзь выслужыцца. Адна і тая ж рыса характару, сарамлівасць напрыклад, можа праявіцца як у збянтэжана-сці, так і ў разгубленасці, якой прыкрываецца тая ж збянтэжана-сць.

Важнейшай умовай паспяховага вывучэння бацькамі свайго дзіцяці з'яўляецца таксама ўменне выявіць у паводзінах тыповае, уменне вызначыць учынкi, якія ў цэлым для яго не характэрныя, і разам з тым вылучыць вяду-чыя асаблівасці, станоўчыя і адмоўныя якасці, у першую чаргу, вядома, станоўчыя. Да вывучэння дзіцяці вельмі важна падыходзіць з верай у яго сілы і магчымасці, не баяцца цяжкасцей, бо затрачаныя намаганні акупяцца і вынікі будуць станоўчыя. Вывучэнне кожнага школьніка паасобку, веданне яго ўзроставых і індывідуальных асаблівасцей — аснова поспеху ў фарміраванні асобы, у выхаванні яго характару.

Як жа вывучаць дзіця?

Бацькі павінны сістэматычна назіраць за дзіцем. Назіранне дазваляе ўстанавіць, як дзеці адносяцца да даручанай работы, як бяруцца за выкананне дамашніх заданняў, ці ўмеюць аналізаваць, супастаўляць прадметы і з'явы, як развіваецца ў дзяцей мысленне і воля. Бацькі павінны ўважліва прыглядацца да ўсёй дзейнасці дзяцей, прыслухоўвацца да іх размоў,

разважанняў, уваходзіць у іх адносіны з іншымі дзецьмі і са старэйшымі.

Вывучаць асобу і асаблівасці характару дзіцяці трэба, перш за ўсё, у працэсе яго ўзаемаадносін з дзіцячым калектывам. Таму важна шляхам назірання ўстанавіць, як адносіцца дзіця да грамадскай думкі свайго класа, піянерскага атрада, як яно выконвае даручэнні — з ахвотай ці не, і чым растлумачыць такія адносіны да даручэнняў. Бацькоў павінен цікавіць характар узаемаадносін дзіцяці з таварышамі: на чым заснаваны яго сімпатыі і антыпатыі да іх, ці чулае яно да просьбаў дапамагчы ў вучобе, у грамадскіх справах, наколькі яно праўдзівае і сумленнае ў таварыскасці і дружбе і г. д. У гэтых адносінах вельмі важна наведванне, а часам і ўдзел бацькоў у піянерскіх зборах і іншых пазакласных мерапрыемствах: культпаходах у кіно і тэатр, экскурсіях і спартыўных спаборніцтвах. А. С. Макаранка, звяртаючыся да бацькоў, гаворыў: «Ваша дзіця выйшла на двор і папала ў групу хлопчыкаў. Вы павінны ўважліва вывучыць, што гэта за хлопчыкі. Ваша дзяўчынка цягнецца да сябровак на двор. Вы павінны добра ведаць гэтых дзяўчынак. Вы павінны ведаць, чым захапляюцца дзеці, што акружаюць ваша дзіця, чаго ў іх не хапае, што дрэннае ў іх гульнях»¹.

Аднак толькі назіранне, хай сабе і сістэматычнае, не заўсёды дазваляе выявіць сапраўдныя прычыны паводзін дзіцяці. Для гэтага неабходна гутарыць з дзіцем. Гутарка ў многім

¹ А. С. Макаренко. Соч., М., 1957, т. 4, стар. 381.

дапамога адшукаць унутраныя прычыны яго паводзін у кожным канкрэтным выпадку. Каштоўны матэрыял даюць гутаркі з дзецьмі аб прачытаных кнігах, аб піянерскіх зборах, спартыўных спаборніцтвах, аб любімых п'есах, прагледжаных кінафільмах і да т. п. Найбольшае значэнне гэтыя гутаркі маюць, калі яны праходзяць у натуральнай абстаноўцы, у працэсе сумеснага ўдзелу з дзіцем у выкананні якой-небудзь справы. Вельмі важна для выяўлення характару школьніка пагутарыць з яго сябрамі, пазнаёміцца з бацькамі яго таварышаў, якія сустракаюцца з ім у іншай абстаноўцы.

Нельга забываць і аб такім метадзе вывучэння дзіцяці, як знаёмства з яго творчымі работамі, водгукамі на кнігі, сачыненнямі. Нельга пазнаць душэўны свет дзіцяці без цеснага кантакту са школай, без гутарак з настаўнікамі і піянерважатымі, без устанаўлення адзінства школы і сям'і ў вывучэнні і выхаванні нашых дзяцей. Бацькі, якія разумеюць важнасць сур'ёзнага і ўдумлівага вывучэння дзяцей, вядуць падрабязныя запісы вынікаў сваіх назіранняў і гутарак для таго, каб мець магчымасць уважліва сачыць за зменамі ў характары дзіцяці. Менавіта ў выніку сістэматычнага вядзення такіх падрабязных запісаў паявіліся цікавыя, змястоўныя кнігі, якія абагульняюць вопыт сямейнага выхавання: К. В. Махава «Аб выхаванні дзяцей у сям'і», Н. Г. Петракова «Выхаванне сына», І. Р. Ключарова «З дзённіка маці» і інш.

«Добры выхавальнік, — гаварыў А. С. Макаранка, — павінен абавязкова весці дзённік сваёй работы, у якім запісваць асобныя назіранні над

вихаванцямі, випадкі, якія характеризують тую ці іншую асобу, гутаркі з ёй, рух вихаванца наперад, аналізаваць з'явы крызісу або пералому, якія бываюць ва ўсіх дзяцей у розных узростах»¹.

Неабходна мець на ўвазе, што гэты дзённік не павінен ператварацца ў простую рэгістрацыю ўчынкаў і правіннасцей дзіцяці. Запісы ў дзённіку будуць мець вялікае педагагічнае значэнне ў тым выпадку, калі ў апісанні асобы школьніка будуць выяўляцца прычыны змен яго паводзін у параўнанні з папярэдняй ацэнкай яго асабістых якасцей. Гэты матэрыял дазволіць меркаваць аб тым, наколькі ўстойлівыя тыя ці іншыя якасці асобы дзіцяці, якія з гэтых якасцей больш сфарміраваліся. У такім выпадку дзённік дапаможа бацькам лепш аналізаваць свой вопыт вихавання дзяцей, вызначаць меры педагагічнага ўздзеяння на дзіця і меры збліжэння са школай.

У заключэнне варта прапанаваць прыклад, як можна бацькам вывучыць саміх сябе, каб праверыць, ці ёсць у іх здольнасці вихавальніка, а галоўнае — уменне правільна вызначаць педагагічныя прыёмы ўздзеяння.

Заданне не складанае. Прапануюцца восем розных жыццёвых сітуацый². Цікава, як вы будзеце рэагаваць на іх, якія заўвагі зробіце сыну ці дачцэ? Шэсць літар алфавіта азначаюць магчымыя воклічы, якія найбольш часта паўтараюцца. Пастарайцеся ўспомніць, як (або прыкладна як) вы робіце ў падобных выпадках.

¹ А. С. Макаренко. Соч., М., 1957, т. 5, стар. 89.

² Гэты матэрыял запазычан з «Недели», 1968, № 19.

Будзьце шчырыя і самакрытычныя. Выбраўшы свой варыянт, выпішыце літару, якой ён абазначаны. Але не спяшайцеся глядзець у адказы. Спачатку вывучыце ўсе восем сітуацый:

1. Вы просіце сына прынесці нешта з другога пакоя. Але сын марудзіць, не адважваецца ісці праз цёмны калідор.

А — Відаць, давядзецца ісці самой!

Б — Вось як ты мяне любіш! Не можаш зрабіць для мамы дробязі...

В — Чаго ж ты марудзіш?

Г — Цёмна? Дык запалі святло.

Д — Ты абавязкова павінен пайсці. Толькі баязліўцы баяцца цемнаты.

Е — Можаш не хадзіць. Але бацька будзе незадаволены, даведаўшыся, што ты такі...

2. Дзіця прынесла дзённік з адзнакамі. Яны горшыя, чым у папярэдняй чвэрці.

В — Ну цяпер усё! Пакуль не выправішся, забараняю глядзець тэлевізар.

Г — Ты мяне засмучаеш. Давай разам паўторам тое, што ты не засвоіў.

Е — Паглядзім, што скажа бацька. Не хацела б я быць на тваім месцы...

Б — Я цэлы дзень працую. А ты? Вось якая твая ўдзячнасць маці...

Д — Як табе не сорамна! Тата і я вучыліся на пяцёркі.

А — Ну, пачакай, дабяруся я да тваёй настаўніцы!

3. Дзіця заўсёды вяртаецца са школы ў дзве гадзіны. Сёння яно прыйшло пазней.

Б — Бессаромны! Я хвалюся, а ты не думаеш, што цябе маці чакае.

В — Бачыш, якая гадзіна? Не думай, што гэта пройдзе табе беспакarana.

А — Нарэшце! Якое шчасце, што з табой нічога не здарылася.

Е — Папругі табе добрай за гэта...

Г — Дзе ты прападаў? Калі хочаш зайсці да таварыша, папярэджвай.

Д — Дзе ты бадзяешся! Вось трапіш у міліцыю!

4. Сын прыйшоў дадому ў разадранай сарочцы, з разбітым носам. Аказваецца, ён пабіўся з хлапчукамі.

Д — Добры вучань ніколі не палезе ў бойку.

А — Што яны з табой зрабілі! Ідзі сюды, табе патрэбен халодны кампрэс.

Г — Памыйся. А потым раскажаш, з-за чаго была бойка.

В — Я цябе адвучу біцца!

Е — Ты непапраўны. Выліты бацька!

Б — Зноў! Ты мяне ў магілу загоніш.

5. Дачка звычайна дапамагае накрываць на стол. І раптам сказала, што ёй не хочацца.

Е — Я разумею, што гэта не вельмі цікавы занятак. Але зрабі гэта!

Д — Трэба ўмець накрываць на стол. Вучыся быць добрай гаспадыняй.

Б — Але ж я таксама раблю не толькі тое, што мне падабаецца. Ты проста павінна гэта зрабіць!

В — Калі зараз жа не возьмешся за справу — пашкадуеш.

А — Што з табой? Можна, у цябе тэмпература?

Г — Пакуль не накроеш, мы не сядзем за

стол. Накривай хутчэй, а я разагрэю абед. Ды вось і бацька ідзе.

6. Вы вельмі занятыя. І дзіця стараецца вам дапамагчы. Яно прыбірае на кухні. У выніку — разліта вада, рассыпаны крупы...

А — Ну і мароку ты сабе зрабіў.

Б — Выдатна. І тата будзе рады, калі даведаецца, што ты мне дапамагаў.

Д — Добра, што ты хочаш мне дапамагчы. Але трэба раней спытаць, як лепш гэта зрабіць.

Е — Малайчына. А цяпер прыбяры на кухні, пакуль не прыйшоў бацька.

Г — Вялікі табе дзякуй. А цяпер трэба выцерці стол, спаласнуць посуд... Зараз мы гэта зробім разам.

В — Калі за што-небудзь бярэшся, нічога добрага не выходзіць. У цябе не рукі, а ліха ведае што.

7. Вы песціце малодшую дачку, а старэйшая пакрыўджана гаворыць: «Ты заўсёды толькі яе цалуеш...»

Е — Дурненькая, я цябе люблю ніколькі не менш. І тата таксама...

Б — Ты лічыш, што я пра цябе не думаю? Мне непрыемна гэта чуць...

Д — Сорамна зайздросціць маленькай!

А — Ідзі сюды, не крыўдуй на маму.

В — Не гавары глупства!

Г — Я люблю вас аднолькава. Раскажы лепш, што было ў школе...

8. Дзеці шумяць. Муж прыйшоў з работы стомлены. Ён гаворыць: «Будзе нарэшце ціха ці не?»

В — Бацька праўду кажа. Зараз жа змоўкніце!

А (мужу) — Не крычы на іх, калі ласка!

Д — Супакойцеся ж, на самай справе. Яшчэ суседзі прыйдуць скардзіцца.

Е — Вы бачыце, бацька злосны. Не напрошвайцеся на бяду.

Б — Дзеці, вы ж не хочаце, каб бацька раззлаваўся?

Г — І на самай справе, вы вельмі шуміце. Ідзіце лепш гуляць.

А цяпер давайце праверым! Літара, якая паўтараецца часцей за ўсё, дапаможа вызначыць вашы здольнасці выхавальніка. Магчыма, аднак, што наперадзе ідуць дзве літары. Значыць, вы маеце рысы таго і другога тыпу. Калі ж ніводная літара не набярэ «большасці галасоў» — вы вельмі неўраўнаважаная маці.

«А»

Вы вельмі любіце сваё дзіця, стараецеся стварыць яму так званае «шчаслівае дзяцінства». Не караеце, нават калі яно гэтага заслугоўвае: «Малое, яшчэ не разумее». Не ўскладаеце на яго абавязкаў: «Яшчэ напрацуецца ў жыцці». Але такія цяпличныя ўмовы яму толькі пашкодзяць.

«Б»

Вы іграеце на пачуццях дзіцяці. Можна таму, што самі вельмі адчувальныя, нават сентыментальныя. А дзіця пастаянна ў трывозе: калі я не зраблю так, як хоча мама, то яна мяне

разлюбіць. Яно мае патрэбу ў вашай любові, у імя яе часта ахвяруе сваімі густамі, інтарэсамі.

«В»

У вас вялікі аўтарытэт. Вы прытрымліваецеся пэўных прынцыпаў у выхаванні. Але яны не заўсёды гібкія. Вашым учынкам часам не хапае пачуццяў, а гэта вядзе да таго, што дзіця пачынае замыкацца, робіцца нясмелым.

«Г»

Вы добрая маці. Усяго ў вас у меру — і ласкі, і строгасці. Дзіця не сумняваецца, што вы заўсёды яго зразумеце. Вы дазваляеце яму рабіць так, як яно хоча, нават калі ведаеце, што гэта будзе не заўсёды ўдала. І яно расце самастойным, верыць у свае сілы.

«Д»

Вы заўсёды стараецеся навучыць дзіця ад-розніваць дабро і зло, ведаць, што добра, а што не, што можна і чаго нельга. Але ваша старанне адгарадзіць яго ад дрэннага можа прывесці да таго, што дзіця будзе пасаваць перад цяжкасцямі.

«Е»

Хоць у вас і згода з мужам у пытаннях выхавання, аднак часта робіце наперакор не толькі яму, але і сабе, напрыклад, калі муж што-небудзь дазваляе дзіцяці, вы пярэчыце.

Дзіця расце ў атмасферы пастаяннай няўпэўненасці і непакою. Яно не адчувае ў паводзінах бацькоў цвёрдай лініі і ніколі не ўпэўнена, што вы ў апошнюю хвіліну не адмовіцеся ад сваіх учынкаў і слоў.

Усё сказанае вышэй дазваляе зрабіць вывад, што бацькі павінны добра ведаць узроставыя і індывідуальныя асаблівасці дзяцей. Гэта дазволіць бацьку ці маці ацаніць свае педагагічныя веды і больш эфектыўна выкарыстоўваць метады і прыёмы педагагічнага ўздзеяння, якія вынікаюць з задач камуністычнага выхавання дзяцей у сям'і.

ДЗІЦЯ НАПЯРЭДАДНІ ШКОЛЫ

Развіццё дзіцяці-дашкольніка мае на ўвазе выпрацоўку ў яго такіх якасцей, якія маглі б забяспечыць магчымасць пераходу да новай, больш складанай дзейнасці — вучобы. Для дзяцей кожнага ўзросту існуюць шматгранныя віды дзейнасці, у працэсе якіх развіваецца асоба дзіцяці і фарміруюцца яго ўзроставыя і псіхічныя асаблівасці. У дашкольным узросце вельмі важнае значэнне маюць гульні, у якіх дзіця праяўляе сябе, актыўна вывучаючы навакольны свет. Аднак у старэйшым дашкольным узросце побач з гульнёй уводзяцца заняткі навучальнага характару, дзяцей прыцягваюць таксама да выканання пасільных працоўных заданняў.

Вопыт паказвае, што дзеці, якія выхоўваліся ў дзіцячым садзе, больш развітыя, паколькі там заняткіносяць навучальны характар, а выкананню працоўных заданняў надаецца асаблівая ўвага. Гэтыя заданні даюцца з улікам педагогічнай мэтазгоднасці.

Жыццё дашкольніка праходзіць звычайна ў сям'і і ў дзіцячым садзе. Таму і патрэбна адзіная лінія выхавання, цесная сувязь паміж сям'ёй і дзіцячым садамі. Гэты кантакт датычыцца розных бакоў жыцця дзіцяці. Пажадана,

каб распарадак дня, харчаванне, час сну не вельмі адрозніваліся дома ад распарадку ў дзіцячым садзе. Калі ў дзіцячым садзе прывучылі дзіця апранацца, прыбіраць свой ложак, прымаць цацкі і да т. п., то яно павінна выконваць гэта і дома; дзіцяці, прывучанаму ў дзіцячым садзе чысціць зубы, абавязкова мыць рукі перад ядой, карыстацца сталовым прыборам і да т. п., нельга і дома, у сям'і, дазваляць не чысціць зубы, есці рукамі, не прымаць за сабой цацкі.

Практыка паказвае, што нярэдка сувязь паміж сям'ёй і дзіцячым садамі аказваецца недастаткова цеснай, дзеянні не каардынаваныя, а часам і супярэчлівыя. Калі раніцой маці прыводзіць дзіця ў дзіцячы сад, медыцынская сястра аглядае яго — ці няма высыпкі на целе або пачырванення ў горле, а вечарам прыходзіць маці і таксама аглядае дзіця — ці няма сінякоў і драпін. Такого чыста знешняга агляду зусім недастаткова. Выхавальнікам і бацькам не менш важна ведаць, як дзіця паводзіла сябе на працягу дня, які быў настрой, ці не мела яно спагнанняў або заахвочванняў.

Як правіла, выхавальнікі расказваюць бацькам толькі аб правіннасцях дзіцяці, каб яго пакаралі. Пра добрыя ж паводзіны дзіцяці, настрой або правіннасці, якія не патрабуюць пакарання, бацькам расказваюць рэдка. Бацькі, са свайго боку, не пачуўшы нічога станоўчага пра дзяцей, а толькі скаргі, заяўляюць, часам і пры дзецях, што гэта прыдзіркі, што дома дзеці паводзяць сябе добра і што, значыць, у дзіцячым садзе проста не ўмеюць правільна пады-

сці да малых. Усё гэта настройвае дзіця супраць выхавальнікаў.

Бацькі павінны ведаць фізічнае развіццё сваіх дзяцей.

Фізічнае развіццё дзіцяці дашкольнага перыяду адбываецца нераўнамерна: так, у 2—3 гады і ў 5—6 гадоў штогадовыя прыбаўленні росту раўняюцца 8—10 см, а ў 4—5 гадоў гэтыя прыбаўленні раўняюцца ўсяго толькі 4—5 см. Працэсы акасання шкілету ідуць вельмі энергічна. Аднак шкілет дашкольніка мае яшчэ вельмі вялікую эластычнасць, у выніку чаго дзіця робіць рухі, якія ў далейшым стануць яму недаступнымі.

Мышцы яшчэ вельмі слабыя, таму дзіця не можа вытрымліваць доўгай нагрузкі сілавымі практыкаваннямі (падцягванне, падыманне цяжкага і да т. п.). Да 5—6 гадоў удасканалююцца мышачныя рухі. Дзецям удаюцца такія віды ручной работы, як лепка, пляценне, асабліва пры выкарыстанні матэрыялу накішталт гліны, паперы і да т. п.

У дашкольным узросце, калі дзеці авалодваюць разнастайнымі рухамі-дзеяннямі, вельмі важнае значэнне мае для іх гульня.

Н. К. Крупская лічыла, што гульня з'яўляецца патрэбай дзіцячага арганізма, гульня ўзнікае як спосаб знаёмства дзіцяці з навакольным светам, гульня для дашкольніка — і вучэбная работа і сур'ёзная форма яго выхавання. Дашкольнік не проста катае тачку ці аўтамабіль, а штосьці возіць у іх; ён не перабірае кубікі, а спрабуе нешта зрабіць з іх, будаваць, часта загадзя аб'явіўшы аб сваім намеры зрабіць дом, параход.

Важна, каб у дзіцяці 5—6 гадоў з'явіліся ў час гульні мэтавыя паводзіны. Дзеці 3—5 гадоў адчуваюць радасць ад саміх рухаў: беганіны, лажання, скакання. З 3—4 гадоў узнікаюць гульні з нейкай задумай, а з 4—5 гадоў яны набываюць больш ясную мэтавую накіраванасць. Аднак мэты яшчэ вельмі няўстойлівыя і лёгка мяняюцца ў працэсе дзеянняў дзіцяці. Таму выхаванне мэтанакіраванай, стваральнай дзейнасці ў дзяцей павінна быць прадметам асаблівай увагі бацькоў. Даведаўшыся, чым займаецца дзіця, неабходна пагуляць разам з ім, зрабіць свае заўвагі, параіць і ў выніку дабіцца, каб яно выканалася пастаўленыя перад сабой мэты.

Аднак дарослы, займаючыся з дзіцем, павінен быць асцярожным, паколькі ў гэтым узросце часта ўзнікаюць нервовыя зрывы.

У дашкольніка асабісты жыццёвы вопыт яшчэ вельмі малы, дзіця яшчэ не ўяўляе сабе, да чаго могуць прывесці тыя або іншыя дзеянні, таму дзеці звычайна больш «смелыя» і бесклапотныя, чым дарослыя. Усім добра вядома, як цяжка ўтрымаць дзяцей ад лажання па дрэвах, ад гульні з запалкамі і іншых падобных учынкаў, небяспечных вынікаў якіх яны не ўсведамляюць. Назіранні паказалі, што прычыны, якія выклікаюць псіхічны зрыў у дзяцей, звычайна пязначныя: адзін пачаў заікацца пасля таго, як убачыў у цырку мядзведзя, другі перажыў нервовае ўзрушэнне, калі спалохаўся п'янага, а трэці — калі з-пад шафы выскачыла мыш.

Чаму так спалохаўся мядзведзя на цыркавым паказе шасцігадовы хлопчык, у той час ка-

лі ўсе іншыя яго равеснікі з велізарным задавальненнем глядзелі на мядзведзяў? Аказалася, калі дзіцяці было тры гады, бабуля, каб дабіцца паслухмянасці, палохала малога тым, што яго забярэ мядзведзь. І вось, калі сапраўдны, жывы мядзведзь памчаўся на веласіпедзе ў бок дзіцяці, апошнія ахапіў жах, выкліканы гэтай знаёмай, але не зусім зразумелай і таму асабліва жудаснай сітуацыяй пагрозы.

Залішняю ўражлівасць дзіцяці ў гэтым узросце можна папярэдзіць толькі ў тым выпадку, калі зусім спакойна аднесціся да таго, што яго палохае, часам нават утойваючы ад дзіцяці сваю псіхалагічную пазіцыю. Напрыклад, дзяўчынцы, якая ад страху прытулілася да маці, убачыўшы сабаку, што брахаў на яе з-за плоту, маці са здзіўленнем гаворыць:

— Што ты, дачушка, сабака з табой вітаецца, ён жа не можа сказаць «Дзень добры».

І дзяўчынка адразу супакоілася — магчымасць псіхічнага зрыву папярэджана.

Вядома, перабольшанне нервовай уражлівасці ўзнікае галоўным чынам з-за няправільных адносін дарослых, у першую чаргу маці або бацькі, да таго, што адбываецца. Іх прамое або ўскоснае ўнушэнне дзіцяці, што адбылося або адбываецца нешта страшнае, і з'яўляецца звычайнай прычынай залішняй нервовай уражлівасці. Дашкольнікі часта баяцца ўсяго новага, невядомага. Гэты страх заснаваны, як адзначаў І. П. Паўлаў, на ахоўным рэфлексе. Аднак спакойныя адносіны дарослых да новых уражанняў паказваюць дзіцяці, што няма чаго баяцца, і хутка прывучаюць дзіця не баяцца невядомага.

У дашкольным узросце дзеці любяць гуляць з бацькамі або выконваць разам якую-небудзь работу: мыць, варыць абед, прыбіраць пакой, дапамагаць складваць дровы і г. д. У сумеснай працы выхоўваюцца неабходныя маральныя якасці, дзіця ўжо адчувае сябе памочнікам бацькі або маці, яму іншы раз для гэтага даводзіцца адмаўляцца ад сваіх забаў.

Аднак, як паказваюць педагогічныя даследаванні¹, бацькі недастаткова ведаюць дзяцей, мала садзейнічаюць іх развіццю, выкарыстоўваюць галоўным чынам пасіўныя сродкі выхавання інтарэсаў. Так, 89% бацькоў у вольны час чытаюць дзецям кнігі і раскажваюць казкі. Такое захапленне пасіўнымі сродкамі значна змяншае поле актыўнай дзейнасці малых.

Сярод актыўных форм сумеснага адпачынку дзяцей і бацькоў у першую чаргу трэба адзначыць прагулкі на свежым паветры (56% апытаных). Але гэтыя прагулкі не заўсёды змястоўныя. Нягледзячы на тое, што 34% бацькоў у якасці першачарговай задачы назвалі выхаванне працавітасці, яны не выкарыстоўваюць тых сродкаў, якія павінны весці да станаўлення гэтай якасці, а іменна: выканання дзіцем пастаянных працоўных абавязкаў у сям'і. 30% бацькоў пішуць, што дзіця не мае ніякіх працоўных даручэнняў. Большасць дзяцей «іншы раз»

¹ Аўтары выкарыстоўваюць даследаванні, праведзеныя ў дзіцячых садах г. Запарожжа. Гэтыя даныя ўзяты з даклада М. А. Бойчанкі на Усесаюзнай навуковай канферэнцыі па праблемах дашкольнага выхавання. Гл. Тезісы докладов, сделанных на Всесоюзной научной конференции по проблемам дошкольного воспитания. М., 1970, т. 1.

мыюць посуд (16%), надмятаюць падлогу (12%), выціраюць пыл (10%), мыюць невялікія рэчы (5%) ці гумавы абутак (3%). Частка дзяцей мае пастаянныя працоўныя даручэнні, накіраваныя на задавальненне асабістых патрэб дзіцяці: прыбіраюць цацкі, самі апранаюцца і распранаюцца, складаюць сваю вопратку, прыбіраюць ложку.

Пастаянныя даручэнні, накіраваныя на абслугоўванне патрэб сям'і, займаюць нязначнае месца: паліваць кветкі — 5%, мыць посуд — 2%, выціраць пыл — 2%, прыбіраць посуд у буфет — 1%.

Ва ўзросце 5—6 гадоў дзеці пачынаюць разумець розніцу паміж працай і гульнёй. Таму важна прывучыць іх да выканання нескладаных абавязкаў па самаабслугоўванню, аказанню дапамогі бацькам. Важна тлумачыць дзецям, што ўменне самастойна апранацца, прыбіраць за сабой, падмятаць падлогу і выконваць іншыя даручэнні дарослых дазваляе бацькам удзяляць больш часу дамашнім заняткам з імі. Адна з галоўных задач у падрыхтоўцы дзіцяці да школы і заключаецца ў развіцці ў яго здольнасці выконваць свае абавязкі незалежна ад жадання і пастрою.

Шасцігадовае дзіця ў значнай ступені падрыхтавана ўсім папярэднім развіццём да выхавання і навучання ў школе: яно валодае звязнай мовай і мае дастаткова ўяўленняў для паспяховай вучобы ў I класе, здольнае выконваць заданні; гульні з правіламі навучылі яго падпарадкоўвацца патрабаванням і стрымліваць свае жаданні, а галоўнае — дзеці ў гэтым узросце, у большасці выпадкаў, маюць вялікае жа-

данне вучыцца, праяўляюць інтарэс да школы.

Адным з асноўных матываў для паступлення ў школу ў дзяцей старэйшага дашкольнага ўзросту з'яўляецца імкненне да новай абстаноўкі, новых уражанняў, новых, старэйшых за сябе таварышаў. Такого тлумачэння прытрымліваюцца многія бацькі, паколькі на яго ўказваюць розныя назіранні і факты. Дзеці 6—7 гадоў пачынаюць адыходзіць ад кампаніі малодшых дашкольнікаў, яны з навагай і зайздрасцю глядзяць на вучэбныя прылады старэйшых братоў і сясцёр, мараць аб тым часе, калі ім самім будзе належаць набор такіх прылад.

Можна нават здавацца, што для дзіцяці 6 гадоў жаданне стаць вучнем звязана з яго імкненнем гуляць у школьніка і настаўніка. Аднак ужо ў гутарках з дзецьмі выяўляецца беспадстаўнасць такога ўяўлення. Як правіла, аказваецца, што дзеці ў першую чаргу гавораць пра сваё жаданне вучыцца, а паступленне ў школу выступае для іх у асноўным як жаданне ажыццявіць гэту ўмову. Гэта пацвярджаецца і тым, што не ва ўсіх дзяцей жаданне вучыцца супадае з жаданнем абавязкова хадзіць у школу.

Вельмі мала дзяцей сямігадовага ўзросту, якія не хацелі б ісці ў школу. Гэта бывае рэдка і ўзнікае таму, што бацькі іншы раз дапускаюць памылкі ў выхаванні дзяцей да школы. Так, адна маці, кіруючыся найлепшымі намерамі, жадаючы выклікаць у сваёй дачкі любоў да школы, пераконвала дзяўчынку, што школьныя заняткі лёгка, паказвала гэтыя заняткі як забаву і гульню. Кантраст з рэчаіснасцю

аказаўся настолькі вялікім, што дзяўчынка неўзлюбіла школу і страціла ахвоту вучыцца.

У другім выпадку, стараючыся зрабіць уплыў на свайго недысцыплінаванага сына, пачынаюць запалохваць яго школай.

— Вось пойдзеш у школу, там табе пакажуць! Там навучаць, як паводзіць сябе!

— А я ўцяку!

— Не ўцячэш! Там за табой глядзець будуць, прымусяць вучыцца, не будзеш больш гультайнічаць.

Пасля такога запалохвання дзіця цяжка асвойваецца з жыццём школы.

А бывае і так, што 1 верасня, ва ўрачысты і святочны дзень, можна ўбачыць у калідоры школы малога, які плача і, нягледзячы на ўгаворы настаўніцы і бацькоў, ні за што не хоча ісці ў клас. Гэта, безумоўна, рэдкі выпадак, але ён нагадвае бацькам аб неабходнасці адпаведнай псіхалагічнай падрыхтоўкі дзіцяці да паступлення ў школу.

Такім чынам, у дашкольным узросце, ад 3 да 7 гадоў, дзіця праходзіць складаны шлях развіцця: яно авалодвае правіламі гульні, атрымлівае фізічную загартоўку і элементы працоўнага выхавання, пастаянна мае сувязь з дарослымі і аднагодкамі. Атрымліваючы ва ўмовах арганізаванай сістэмы выхавання, асабліва ў дзіцячым садзе, элементарныя асновы пісьма і лічэння, дашкольнік прыходзіць у школу ўжо з лэўнымі перадумовамі развіцця.

ПЕРШЫЯ ГАДЫ Ў ШКОЛЕ

У 7 гадоў у жыцці дзіцяці адбываюцца вялікія змены, звязаныя з паступленнем у школу. Карэнным чынам змяняецца яго дзейнасць. Цяпер ужо не гульня, а рэгулярная вучоба становіцца для яго асноўным, вядучым клопатам.

Усім сваім папярэднім жыццём дзіця як фізічна, так і псіхалагічна падрыхтавана да паступлення ў школу.

Фізічнае развіццё малодшага школьніка характарызуецца больш прапарцыянальным павелічэннем росту і вагі. Адбываюцца прыкметныя змены ў цэнтральнай нервовай сістэме, умацоўваецца касцява-мышачная сістэма. Прыкметна нарастае мышачная сіла, мышцы робяцца пругкімі. Усё гэта выклікае ў дзіцяці патрэбу ў рухах, якія становяцца больш дакладнымі.

Малодшыя вучні многа часу знаходзяцца ў руху. Яны любяць бегаць, скакаць, ганяцца адзін за адным, падскокваць. Гэта нармальная з'ява. Забараняць дзецям такую актыўнасць нельга. Трэба правільна чаргаваць спакойную дзейнасць з разнастайнымі гульнямі, прагулкамі, фізічнымі практыкаваннямі. Актыўныя рухі

вядуць да развіцця спрыту, дакладнасці, вынослівасці. Узрастае ўстойлівасць пазванка, амаль завяршаецца акасцянненне кісцей рук. Гэтыя працэсы павінны праходзіць пад назіраннем бацькоў. Правільная пасадка пры выкананні дамашніх заданняў папярэджвае скрыўленне пазванка, развіццё блізарукасці.

Псіхічная сфера малодшага школьніка характарызуецца слабым развіццём волі. Сямігадоваму дзіцяці цяжка прымусіць сябе займацца працяглы час аднастайнай справай. У яго не хапае вытрымкі, цярпення. У параўнанні з дашкольнікам у першакласніка больш устойлівая ўвага, але яна затрымліваецца часцей за ўсё на цікавых прадметах.

Мы падкрэслівалі ўжо, якія вялікія змены наступаюць у жыцці маленькага чалавека з паступленнем у школу. Вучэбная праца, якой займаецца дзіця, мае вялікае грамадскае значэнне. Для самога дзіцяці вучоба становіцца крыніцай радасці і смутку, з вучобай звязана ўсё яго жыццё. Сямігадоваму школьніку не зразумелы мэты навучання. На пытанне, навошта ён ходзіць у школу, першакласнік адкажа, што ў школу ходзяць усе — і ён таксама, што ў школе цікава. Звычайна школьнік не сумняваецца ў неабходнасці навучання, калі ён падрыхтаваны да гэтага. Але вучэбная праца даецца яму нялёгка. Трэба ўвесь час слухаць, што гаворыць настаўнік, рабіць тое, што робяць усе. Віцю надакучыла пісаць палачкі, і ў спытку ён намаляваў чалавечкаў. Мама перажывае, а Віця не разумее, што дрэннага ён зрабіў.

Сашу сумна на ўроку, яму хочацца дадому,

да бабулі. Ён збірае партфель і накіроўваецца да дзвярэй. Настаўніца пытаецца: «Ты куды, Саша? Урок яшчэ не скончаны. Выходзіць можна толькі на перапынку». — «А я да бабулі хачу».

Але дзеці хутка прывыкаюць да выканання школьных патрабаванняў. Ды і на ўроках становіцца цікава. Праўда, цяжка трымаць рукі на парце, не размаўляць з суседзямі, не шумець. Настаўніца ведае гэтыя цяжкасці першакласнікаў і праз 10—15 мінут просіць дзяцей пакласці ручкі, выйсці з-за парты і папрацаваць пальчыкамі, папляскаць у далоні, прысесці, праспяваць песеньку.

Школа стварае неабходныя ўмовы для паспяховага навучання ўсіх дзяцей. Аднак дзіця большую частку сутак праводзіць дома. Бацькі арганізуюць яго жыццё і дзейнасць у сям'і. Галоўную ўвагу бацькі звяртаюць на здароўе дзяцей, засцерагаючы іх ад хвароб. Школьнік расце, развіваецца, і трэба стварыць найбольш спрыяльныя ўмовы для праходжання гэтых натуральных працэсаў.

Бацькі павінны ўстанавіць пэўны рэжым дня для дзіцяці. Ён будзе розны, бо залежыць ад узросту дзяцей, месца, дзе жыве сям'я, іншых умоў. Найбольш мэтазгодны рэжым устанаўліваюць самі бацькі па ўзгадненні са школай. Важна, каб пры вызначэнні рэжыму ўлічвалася, што для нармальнага жыцця і паспяховай вучобы дзіцяці неабходна харчавацца 4 разы на дзень, спаць 10—11 гадзін у суткі, гуляць на свежым паветры не менш як 3 гадзіны.

Мэтазгодны рэжым вызначае час прыёму ежы, падрыхтоўкі ўрокаў, прагулак і гульняў,

падрыхтоўкі да сну. Не рэкамендуецца пераносіць час выканання рэжымных абавязкаў, калі для гэтага няма сур'ёзных прычын.

Нерэжымнае харчаванне дзяцей прыводзіць да страўнікава-кішачных захворванняў. Дзіця скардзіцца на болі ў жываце. Яно не можа сканцэнтравацца на выкананні заданняў. Юра Г., вучань III класа, часта скардзіўся, што баліць живот. У гутарцы з бацькамі высветлілася, што пасля школы ён не абедае, а толькі «перакусвае», абед у сям'і бывае звычайна ў 5—6 гадзін вечара, пасля прыходу бацькоў з работы. Хлопчык есць ужо без апетыту. У выніку — хуткая стамляльнасць і слабасць. Прывучаць дзіця сістэматычна снедаць трэба ўжо з I класа.

Медыцынскімі даследаваннямі даказана, што працягласць сну дзіцяці аказвае ўплыў на функцыянаванне кары галаўнога мозгу. Часта недасыпанні з'яўляюцца прычынай павышанай нервознасці або вяласці. А гэта вядзе да паслаблення валявых намаганняў, дзіця не можа сканцэнтравацца на выкананні дамашніх заданняў. Сон павінен быць не толькі працяглым, але і глыбокім. Для гэтага трэба прывучыць дзіця класціся спаць у адзін і той жа час. Дзіця засынае хутчэй, калі кладзецца спаць у 21—22 гадзіны. За гадзіну — паўтары да сну яго трэба накарміць. Не рэкамендуецца дазваляць малодшым школьнікам глядзець тэлеперадачы перад самым сном, паколькі дзеці празмерна хвалююцца, не могуць доўга заснуць, ім часта сняцца эпізоды толькі што ўбачанага фільма, яны крычаць у сне.

Стан здароўя школьніка, яго працаздольнасць залежаць таксама ад таго, ці бывае ён на

свежым паветры. Малодшаму школьніку трэба праводзіць на паветры не менш як 3 гадзіны ў дзень. Звычайна гэта дзве гадзіны пасля абеду, да падрыхтоўкі ўрокаў, і адна гадзіна пасля выканання дамашніх заданняў. Знаходжанне дзіцяці на свежым паветры не заўсёды можа быць пад кантролем дарослых. Ды гэта, відаць, і не патрэбна. Тым не менш бацькі павінны ведаць, з кім і ў якія гульні гуляе дзіця.

Бацькам трэба думаць пра тое, каб набыць дзецям футбольны мяч, скакалкі, настольны тэніс, шашкі, шахматы і г. д., з тым разлікам, каб у школьнікаў была магчымасць і пагуляць і пабегаць. А для зімы трэба знайсці ў сямейным бюджэце грошы на лыжы і канькі. Мы гаворым пра гэта таму, што часта хлопчыкі, не маючы чым заняцца, пачынаюць хуліганіць.

Пры выхадзе на вуліцу дзіця павінна быць апранута ў адпаведнасці з надвор'ем. Некаторыя бацькі хутаюць сваіх дзяцей. Захутанаму дзіцяці цяжка рухацца, бо адзенне скоўвае рухі, дзіця хутка стамляецца, гуляць яму становіцца нецікава, і таму яно вяртаецца дадому, а на пытанне бацькоў, чаму так хутка вярнулася, адказвае, што ўжо нагулялася.

Распрацоўваючы рэжым дня для свайго дзіцяці, бацькам варта параіцца з урачом і настаўнікам.

Вучэбная дзейнасць вучня адбываецца ў школе пад кіраўніцтвам настаўніка, аўтарытэт якога асабліва высокі для малодшага школьніка. Ён цэніцца вышэй за аўтарытэт бацькоў. «Ты, мама, не ведаеш, як трэба рабіць, а гаворыш. Марыя Іванаўна лепш ведае, з чаго пачынаць», — гаворыць Вера сваёй маці. Таму вельмі

важна, каб бацькі ўсяляк падтрымлівалі ў дзяцей аўтарытэт настаўніцы.

Першы настаўнік запамінаецца на ўсё жыццё. Потым у школьніка будзе многа настаўнікаў па розных прадметах, але найбольш глыбокі след у яго жыцці пакідае ўсё ж такі першы настаўнік.

Вучэбная дзейнасць — гэта не толькі заняткі ў школе, але і выкананне хатніх заданняў. Паспяховая вучоба дзіцяці залежыць ад многіх фактараў, але, бадай, галоўным з'яўляюцца адказныя і добрасумленныя адносіны да вучобы.

Вядомы псіхолаг Л. І. Бажовіч эксперыментальна даказала, што ў III класе некалькі мяняюцца адносіны вучняў да вучобы. Яна сцвярджае, што ў гэты час аўтарытэт настаўніка зніжаецца, дзеці менш стараюцца; аднойчы нявыкананае заданне іх не вельмі турбуе, выпадковая двойка ўжо не хвалюе, як гэта было ў I класе. Л. І. Бажовіч лічыць, што такія змены нельга растлумачыць узроставымі асаблівасцямі, што ў гэтым выпадку мы маем справу з парушэннем логікі псіхалагічнага развіцця дзіцяці. Дзеці атрымліваюць недастатковую інтэлектуальную нагрузку.

Праведзена вялікая колькасць псіхалагічных даследаванняў дзяцей гэтага ўзросту. Яны паказалі, што малодшы школьнік мае значна большыя інтэлектуальныя магчымасці, чым лічылася раней. Сцвярджэнні аб тым, што мысленне, памяць малодшага школьніканосяць пераважна наглядна-вобразны характар, аказаліся недакладнымі. Даныя даследаванняў паказалі, што першакласнік можа адыходзіць

ад канкрэтнага, што элементы абстрактнага мыслення ў яго хутка развіваюцца. Малодшы школьнік можа актыўна засвойць значна большы аб'ём ведаў, чым давала пачатковая школа да нядаўняга часу.

Усё гэта прывяло вучоных да вываду аб неабходнасці перабудовы пачатковага навучання. Цяпер у пачатковых класах школьнік вучыцца 3 гады. За гэты час ён засвойвае матэрыял, які раней вывучаўся на працягу 4 гадоў. Аднабылося не толькі перамяшчэнне вучэбнага матэрыялу або пераразмеркаванне па гадах навучання, змяніўся змест пачатковай адукацыі.

Перабудове сістэмы пачатковай адукацыі папярэднічаў шматгадовы эксперымент, у якім удзельнічала каля 500 школ. Даныя эксперымента былі скарыстаны пры стварэнні новых праграм, якія значна адрозніваюцца ад ранейшых.

Псіхалагічныя даследаванні паказалі, што па ўзроўні разумовага развіцця дзеці, якія вучацца па новых праграмах, стаяць значна вышэй за сваіх равеснікаў. Яны маюць большы аб'ём ведаў, могуць параўноўваць, абагульняць, рабіць вывады, вылічэнні лепш, чым гэта рабілі школьнікі, якія вучыліся па старых праграмах.

Пачатковая школа цяпер дае дастатковую інтэлектуальную нагрузку вучням для таго, каб стымуляваць іх разумовае развіццё. Гэты працэс пачне ажыццяўляцца больш паспяхова, калі бацькі не толькі будуць ведаць, што робіць школа ў гэтым напрамку, але і садзейнічаць развіццю мыслення, памяці, увагі.

Вучыцца ў пачатковай школе цяпер вельмі цяжка. Гэта і зразумела, бо асноўны прынцып развіваючага навучання — «вучыць на самым высокім узроўні цяжкасці». Але гэта мяжа можа стаць перашкодай, якая цяжка пераадольваецца. У школе настаўнік сочыць, каб усе дзеці пераадольвалі гэту перашкоду; трэба, каб і дома, пры выкананні дамашніх заданняў, яны таксама адчувалі падтрымку і дапамогу з боку дарослых.

Пры выкананні дамашніх заданняў малодшыя школьнікі маюць патрэбу ў кантролі і дапамозе з боку бацькоў. Важна правільна выбраць час выканання дамашніх заданняў з улікам сямейных умоў. У многіх школах для вучняў пачатковых класаў устанаўліваецца адзіны час выканання дамашніх заданняў, без уліку сямейных умоў. Аднак гэты парадак часта парушаецца, таму што дарослых у гэты час няма дома і прасачыць, калі дзіця пачне выконваць работу, няма каму.

З 42 вучняў III класа школы № 23 г. Мінска толькі 16 пачынаюць выконваць дамашнія заданні ў час, указаны ў агульным рэжыме дня. Астатнія 26 дзяцей па розных прычынах выконваюць заданні ў іншы час. Усё гэта гаворыць аб тым, што рэжым працы дзяцей не можа быць аднолькавым для ўсіх 42 вучняў аднаго класа. Некаторыя з іх робяць урокі адразу пасля вяртання са школы. Прыйдучь дадому, паабедаюць і пачынаюць рабіць урокі. З вялікай цяжкасцю яны рашаюць задачы, робяць памылкі пры спісванні слоў. І гэта зразумела. Разумовае напружанне на працягу 4 гадзін класнай работы выклікала ў кары галаўнога мозгу

паўныя ахоўныя рэакцыі. Актыўны адпачынак на свежым паветры забяспечвае прыток кіслароду ў кару галаўнога мозгу, садзейнічае хуткаму аднаўленню працаздольнасці.

Многія школьнікі адкладваюць выкананне дамашніх заданняў на вечар. Пасля працяглых гульняў прыходзяць дадому стомленымі. Дома ўсе адпачываюць, а вучню трэба рабіць урокі. Наспех выконвае пісьмовыя заданні — і спаць. Карысці ад такой вучобы мала.

Для самастойнай работы дома самым прадукцыйным для дзяцей, якія вучацца ў першай змене, з'яўляецца час ад 15 да 18 гадзін. Дзіця паспее адпачыць, пабываць на вуліцы, пагуляць. Адным больш зручна пачынаць работу ў 15 гадзін, другім — у 16. Трэба, каб дзеці разумелі, што гэта самы зручны час для выканання дамашніх заданняў. Настаўнікі пастаянна падкрэсліваюць гэта. Л. І. Бажовіч паказвае, як гэта робіць настаўніца I класа:

«Вучань I класа прыйшоў у школу, не падрыхтаваўшы ўрокаў. Настаўніца пакідае яго пасля заняткаў і праводзіць з ім гутарку: «Чаму ты не паспеў падрыхтаваць урокі? Давай успомнім, што рабіў учора, прыйшоўшы са школы. Ты адразу пайшоў гуляць, загуляўся з дзецьмі, вярнуўся дадому позна, стаміўся і ўжо не мог рыхтаваць урокі. Як жа трэба рабіць, каб гэта не паўтарылася? Вярнуўшыся дадому, ты паабедай і выйдзі адпачыць, але не пачынай ніякай гульні, таму што гуляць у хованкі вельмі цікава і можна забыць пра ўрокі. Ты толькі крыху пабегай, а потым вярніся дадому, зрабі ўрокі і тады зноў ідзі на двор і

гуляй у тыя гульні, якія табе падабаюцца»¹.

Настаўніца намеціла цэлую праграму дзейнасці дзіцяці пасля вяртання са школы. Трэба, каб бацькі падтрымалі гэту праграму.

Дзіця пачынае рабіць урокі. Яму ўсё зразумела, настаўніца растлумачыла, што і як трэба рабіць. Безумоўна, у такіх выпадках бацькам застаецца толькі пацікавіцца, ці ўсё зроблена, праверыць, як зроблена.

Практыка паказвае, што дзеці часта адчуваюць цяжкасці ў выкананні дамашніх заданняў. У іх няма дастатковага вопыту самастойнай работы, яны могуць адыходзіць ад канкрэтнага. У апошнія гады ў сувязі з пераходам на новыя праграмы цяжкасці ўзраслі, прычым бацькі могуць сустрэцца з нечаканымі заданнямі, якія выконвае іх дзіця дома. Аказваецца, не так і проста аказаць дапамогу ў выкананні дамашняга задання малодшаму школьніку, бо самі бацькі і іх старэйшыя дзеці вучыліся інакш. Значыць, каб дапамагчы дзіцяці, трэба разам з настаўніцай асэнсаваць новыя праграмы, зразумець тое новае, што яны ўносяць у працэс навучання.

Спынімся на галоўнай асаблівасці новых праграм.

Новыя праграмы арыентуюць настаўніка не столькі на запамінанне вучнямі вялікага аб'ёму ведаў, колькі на развіццё творчых здольнасцей, уменняў назіраць, рабіць вывады і абгульненні, разважаць. Ведаючы ўсё гэта, баць-

¹ Л. И. Божович. Отношение школьников к учению как психологическая проблема. «Известия АПН РСФСР», № 39, стар. 25.

кі могуць дапамагчы дзецям у рашэнні задач, лагічна разважаючы разам з дзецьмі. Лягчэй высветліць памылку, калі дзіця разважае ўголос.

Трэба стварыць і пэўны псіхалагічны настрой — настрой упэўненасці, што задача, нарэшце, будзе рэшана.

Нельга думаць, што дзіця не хоча і не можа выканаць дамашняе заданне самастойна, і таму не варта садзіцца побач з ім, каб назіраць: як толькі яно дапусціць памылку, адразу выправіць яе. Такая «дапамога» не прынясе карысці дзіцяці. Дамашняя работа — гэта адзін з відаў самастойнага выканання задання, што пасільна ўсім вучням. Калі мы гаворым аб дапамозе і кантролі пры выкананні дамашніх заданняў, то маем на ўвазе, што вучань можа сустрэць цяжкасці, якія здаюцца яму непераадольнымі. Вось тут і патрэбна парада дарослага.

Лягчэй, бяспрэчна, папярэджваць памылкі, падказваючы дзецям правільнае рашэнне, але, акрамя шкоды, такая «дапамога» нічога дзецям не прыносіць. Вось прыклад такой «дапамогі». Урокі Андруша звычайна робіць, калі мама прыходзіць з работы. Яна сочыць за тым, як ён выводзіць літары, і раптам бачыць памылку: «Ну вось, ты не так напісаў», — засмучана гаворыць яна. Хлопчык спакойна закрэслівае няправільна напісаную літару і працягвае работу. Праз некаторы час робіць новую памылку і сам яе заўважае. Ён зноў закрэслівае, але маці гаворыць: «Такую брудную работу нельга аддаваць настаўніку. Перапішы». Хлопчыку перапісваць не хочацца, ён спрабуе прычыць, але маці настойвае, і ён перапісвае. А вось Надзі

ніколі не даводзіцца перапісваць свае работы. Мама так уважліва сочыць за кожным яе рухам, што дзяўчынка не паспявае зрабіць памылку.

— Ну колькі ты тут напішаш? — пытаецца маці.

— Дзевяць, — няўпэўнена гаворыць дзяўчынка.

— Што ты! Менш.

— Восем?

— Правільна!

Надзя піша адказ у сшытак.

— А тут што трэба зрабіць: дадаць або адняць? — працягвае маці.

І зноў Надзя запісвае рашэнне задачы толькі пасля таго, як маці пацвердзіць правільнасць яе адказу¹.

Падыход да выканання дамашніх заданняў дзецьмі ў гэтых бацькоў розны. Адна маці выпраўляе памылкі, другая папярэджвае іх з'яўленне. Але сутнасць адна — абедзве маці пазбаўляюць сваіх дзяцей магчымасці думаць, самастойна выконваць дамашнюю работу.

Аўтары гэтай брашуры аднойчы вялі размову з трэцякласнікамі школы № 23 г. Мінска аб выкананні дамашніх заданняў. І, між іншым, спыталі, што ім перашкаджае выконваць заданні дома. Гэта частка размовы аказалася найбольш цікавай і павучальнай. Больш за ўсё дзецям перашкаджае тэлевізар, размовы дарослых, дамашнія канфлікты, адсутнасць пастаяннага месца (няма дзе вучыць). Некаторыя дзеці сказалі, што ім перашкаджаюць бацькі:

¹ Л. Славина. У вас — першокласнік. «Семья и школа», 1965, № 9.

«У мяне не рашалася задача. Тата расказваў, расказваў, я не разумеў, а ён як закрычыць: «Ах ты, дурань набіты, нічога не разумееш!»

«Я напісала практыкаванне і пасадзіла кляксу, а мама падышла, убачыла, узяла сшытак і ў нос мне: «Неахайная ты, нічога толкам не ўмееш рабіць».

Раззлаванасць бацькоў, нервовая абстаноўка ў час падрыхтоўкі ўрокаў перадаецца дзецям, ствараючы дадатковыя цяжкасці.

Бацькі могуць дапамагчы дзецям устанавіць чарговасць у падрыхтоўцы ўрокаў. Многія дзеці пачынаюць выкананне дамашніх заданняў з пісьмовых работ, робяць памылкі, тады як пісьмовую работу патрэбна выконваць пасля вывучэння правіла, каб замацаваць яго.

Галоўная бяда многіх школьнікаў у тым, што яны не ўмеюць берагчы і эканоміць час. «Міша кожны дзень робіць урокі гадзіны па тры, вельмі многа задаюць», — скардзіцца маці. На справе аказваецца, што Міша не ўмее правільна арганізаваць сваю працу. Пачаў рашаць задачу — не выходзіць, адклаў. Пачаў выконваць пісьмовае практыкаванне па рускай мове — да канца не давёў, перайшоў да прыродазнаўства, потым пачаў усё спачатку. У такіх выпадках вельмі важна пачуць парадую дарослага. Не атрымліваецца задача — парайце ўважліва прачытаць яшчэ раз умову, папрасіце ўспомніць, ці не рашалі ў класе падобную. Што трэба даведацца? Якія даныя вядомы? Што невядома? Задача рэшана, цяпер можна пераходзіць да выканання заданняў па іншых прадметах.

Мы падрабязна спыніліся на арганізацыі выканання дамашніх заданняў малодшымі школьнікамі, таму што ў гэты час фарміруюцца навыкі самастойнай работы. Пачатковая школа павінна падрыхтаваць дзяцей да сістэматычнага засваення асноў навук. Гэта задача ўключае і прывіццё вучням уменняў і навыкаў самастойнай работы. Ці трэба даказваць, што самастойнае выкананне дамашніх заданняў аказвае ўплыў і на маральнае развіццё дзяцей, выходзіць пачуццё адказнасці, акуратнасць, умацоўвае волю.

Роля сям'і ў развіцці дзяцей не абмяжоўваецца праверкай выканання дамашніх заданняў. Мы ўжо гаварылі, што ў малодшым узросце працягваецца інтэнсіўнае развіццё мыслення, усёй псіхічнай дзейнасці дзіцяці.

Бясспрэчна, сям'я можа аказаць станоўчы ўплыў на развіццё псіхікі малодшага школьніка.

У працэсе навучання дзеці набываюць велізарны запас ведаў, але яшчэ не ўсё ім ясна і зразумела, навакольнае жыццё толькі пачынае раскрываць перад імі свае сакрэты. Дзіця імкнецца пазнаць з'явы прыроды, грамадскага жыцця. Яно часта задае пытанні дарослым; малодшага школьніка цікавіць не толькі сама з'ява, але і прычынныя сувязі. Большасць пытанняў у гэтым узросце пачынаецца з «Чаму?». Цікаўнасць уласціва чалавеку, з самага ранняга дзяцінства яна праяўляецца ў павышанай цікавасці да ўсяго навакольнага, у жаданні даведацца як мага больш.

Цікаўнасць, бясспрэчна, мае ўплыў на разумовае развіццё дзіцяці. Аднак развіццё мыслен-

ня прадугледжвае, каб дзіця само як найбольш параўноўвала, супастаўляла, абагульняла, рабіла вывады. Бацькі маюць вялікія магчымасці для развіцця гэтых якасцей у штодзённай рабоце з дзецьмі. Прывучэнне дзіцяці да разумовых аперацый пачынаецца звычайна з парады «Падумай...», «А як ты думаеш?», «Рас-тлумач...», «Параўнай з...» і г. д.

Дзеці атрымліваюць у школе вялікі аб'ём навуковых ведаў. Добра, калі бацькі могуць арганізаваць іх практычнае прымяненне ў дамашніх умовах. Можна разам з дзіцем правесці дослед, зададзены настаўнікам. Але яшчэ большую карысць прыносяць даручэнні, звязаныя з вызначэннем істотных прыкмет вывучаемай з'явы ў працэсе практычнай дзейнасці. Дзіцяці даручаецца, напрыклад, даглядаць дамашнія расліны. Можна проста паліваць кветкі. А можна арганізаваць справу так, каб дзеці ўмела выкарыстоўвалі веды аб асноўных умовах жыцця раслін, атрыманыя ў школе, каб прааналізавалі, ці дастаткова святла, цяпла, вільгаці для іх росту; падумалі, як лепш размясціць кветкі, каб яны папалі ў самыя спрыяльныя для росту ўмовы.

Мысленне чалавека цесна звязана з мовай. Мова з'яўляецца кампанентам мыслення і ў пэўнай ступені служыць паказчыкам узроўню яго развіцця. Развіццё мовы адбываецца адначасова і ў адзінстве з развіццём мыслення. Школа праводзіць спецыяльную работу для развіцця мовы вучняў. Валодаючы новымі ведамі, дзеці засвойваюць і паняцці, якімі перадаюцца веды, адбываецца значнае папаўненне слоўнікавага запасу школьніка. Павелічэнне слоўнікавага запасу

з'яўляецца важнай задачай развіцця мовы вучняў. Жыццё дае для гэтага найбагацейшыя магчымасці. Пастаянныя сувязі бацькоў са сваімі дзецьмі, слуханне радыё, прагляд кінафільмаў і тэлеперадач, чытанне кніг — усё гэта абагачае мову вучняў новымі словамі, дае ўзоры перадачы думак рознымі спосабамі. Аднак набыццё вялікай колькасці слоў не з'яўляецца самамэтай, неабходна навучыць дзяцей актыўна выкарыстоўваць іх у гаворцы, а для гэтага трэба пастаянна працаваць над павышэннем культуры мовы дзяцей. Выпраўленне памылак у вымаўленні асобных слоў або складанні сказаў з'яўляецца адным з відаў такой работы. Але больш плённая работа па развіцці мовы ў сям'і звязана з чытаннем і расказваннем. Дзіця з самага ранняга дзяцінства прывучаецца расказваць пра тое, што яно бачыла, чула, з кім сустракалася. У малодшага школьніка гэта патрэба павялічваецца. Трэба, каб бацькі не толькі слухалі, што расказвае дзіця, але і звярталі ўвагу на тое, як яно гэта робіць. Сустракаюцца дзеці, якія не любяць расказваць. Гэта павінна насцярожыць бацькоў. Магчыма, бацькі дапускалі нетактоўнасць у адносінах да дзіцяці ў час расказвання або адносіліся аб'якава да таго, што яно расказвала, а магчыма дзіця не ўмее расказваць.

Вялікае значэнне для развіцця ўсіх псіхічных, маральных, эстэтычных якасцей асобы мае кніга. Прыяхвоціць дзяцей сістэматычна чытаць — важнейшая задача і настаўніка і бацькоў.

Калі з малых гадоў дзіця бачыць, што кнігу ў сям'і цэняць, што дарослыя сістэматычна чы-

таюць, вядуць размову аб прачытаным, цікавяцца навінкамі літаратуры, неяк само сабой атрымліваецца, што і дзеці пачынаюць чытаць. Але бывае і так, што ў сям'і, дзе ўсе любяць чытаць, дзіця не чытае. Бацькі непакояцца. Маці спрабуе прывучыць сына да чытання. Чытае яму сама або расказвае. Дзіцяці цікава, яно ўважліва слухае, просіць яшчэ пачытаць, і маці чытае. У чым жа справа? Нам здаецца, быў прапушчаны найбольш спрыяльны момант пераходу да самастойнага чытання. Ёсць у развіцці дзіцяці такі перыяд, калі яго цікавіць сам працэс чытання. Гэты перыяд наступае пасля таго, як дзіця навучылася чытаць. У гэты час і трэба прывучаць яго да самастойнага чытання. А маці здавалася, што прачытаць цэлую казку Мішу не пад сілу, і яна працягвала чытаць і расказваць яму сама, як гэта рабіла раней.

Вядома, не ўсё яшчэ страчана. Можна прывучыць дзіця да чытання і ў больш познім узросце. Для гэтага існуе многа шляхоў. Вось адзін з іх. Віцева маці расказвае, што яна ўжывала розныя прыёмы: спыняла чытанне на цікавым месцы, спасылаючыся на занятасць, пакідала сына з кнігай і ішла на кухню. Спачатку Віця цярпліва чакаў маці, потым браў кнігу і пачынаў чытаць сам, праз некаторы час маці прасіла яго прачытаць цікавае месца ўголас, а іншы раз звяртала ўвагу Віці на малюнкi ў кнізе. Так паступова, на працягу амаль двух гадоў, выпрацоўвалася прывычка чытаць самастойна.

Развіццё мыслення малодшага школьніка цесна звязана з развіццём увагі. Псіхолагі ад-

розніваюць два віды ўвагі: міжвольную і адвольную. Увага — гэта накіраванасць псіхічнай дзейнасці чалавека. Любая свядомая дзейнасць патрабуе ўвагі, г. зн. накіраванасці, сканцэнтраванасці ўсёй псіхікі чалавека на аб'екце дзейнасці. Роля ўвагі ў навучанні асабліва вялікая, таму што пазнавальны працэс наогул немагчымы без увагі.

Кожны заўважаў, што ўвага найчасцей спыняецца на тых аб'ектах, якія зацікавілі або маюць вялікае значэнне. Гэта міжвольная, або ненаўмысная, увага. Такой увагай валодае кожнае дзіця, хаця ступень устойлівасці і глыбіня міжвольнай увагі розная і залежыць як ад узроставых асаблівасцей дзяцей і ўзроўню іх выхаванасці, так і ад сілы раздражняльніка, г. зн. аб'екта ўвагі.

Аднак для паспяховай дзейнасці чалавеку патрэбна ўвага мэтанакіраваная, якая залежыць не толькі і не столькі ад інтарэсу, колькі ад валявых намаганняў чалавека. Такая ўвага называецца адвольнай, наўмыснай. У навучальнай дзейнасці скарыстоўваюцца абодва віды ўвагі.

Малодшаму школьніку цяжка сканцэнтравцца на адным якім-небудзь прадмеце доўгі час, таму што адвольная ўвага і воля ў яго развіты слаба. Настаўнік вызначае аб'ект увагі школьнікаў на ўроку, імкнецца рабіць заняткі разнастайнымі, каб дзеці не стамляліся, каб у працэсе самой работы, якая патрабуе на першым часе валявых намаганняў, іх увага падтрымлівалася і цікавасцю.

Вучні-першакласнікі лёгка адыходзяць ад канкрэтнага, іх увага часта пераключаецца напе-

ракор іх жаданню. Ім цяжка самім падтрымліваць увагу ў пэўным напрамку.

Але ўжо к канцу другога года навучання дзіця можа сканцэнтраваць сваю ўвагу на прадмеце, які не выклікае ў яго цікавасці, але які патрэбен або які назваў настаўнік. Дзіця прывыкла ўжо вучыцца, яно разумее, што для паспяховай вучобы трэба ўважліва слухаць настаўніка, выконваць яго патрабаванні і заданні як у школе, так і дома.

У трэцім класе адбываецца далейшае развіццё адвольнай увагі. Павялічваецца яе аб'ём. Малое заўважае галоўнае ў прадмеце, выдзяляе другарадныя дэталі. У гэты час праяўляецца яшчэ адна важная якасць — уменне разгрупоўваць увагу. Сярод трэцякласнікаў можна сустрэць дзяцей, якія, запісваючы пытанне да рашэння задачы, робяць у той жа час вылічэнні. Аднак разгрупаванне ўвагі — задача складаная, і не заўсёды малодшы школьнік паспяхова спраўляецца з ёю.

На ўроках настаўнік вучыць дзяцей не толькі чытанню або арыфметыцы, але і таму, як назіраць, параўноўваць і абагульняць. У дамашніх умовах развіццю ўвагі ў дзяцей садзейнічаюць гульні. Неабходна выкарыстоўваць для гэтага розныя гульні. Створана вялікая колькасць настольных гульняў «на ўвагу». Можна парэкамендаваць бацькам цікавую кнігу «Ад гульні да самавыхавання»¹. У гэтай кнізе апісаны таксама гульні, якія развіваюць увагу дзяцей.

¹ Е. М. Гельфан, С. А. Шмаков. От игры к самовоспитанию. Изд. 2-е, дополн., М., 1971.

Развіццю ўвагі садзейнічаюць заданні назіраць за прыроднымі з'явамі. Назіранне за надвор'ем, складанне календара надвор'я развіваюць не толькі ўвагу, але і мысленне, памяць.

Увага цесна звязана з усім развіццём асобы дзіцяці, у тым ліку і з памяццю.

У малодшага школьніка добрая памяць. Прычым запамінанне адбываецца нібыта аўтаматычна. У памяці дзіцяці фіксуюцца многія з'явы і факты, хаця яно і не стараецца запамінаць іх. Для трывалага засваення ведаў такога ненаўмыснага запамінання недастаткова. Настаўнік спецыяльна трэніруе памяць дзяцей, прапаноўвае ім вывучыць верш, правіла, табліцу множання. Ён вучыць іх прыёмам запамінання. Некаторыя бацькі няправільна разумеюць прынцып «развіваючае навучанне» і нярэдка выказваюць думку, што з пераходам на новыя праграмы не трэба даваць вучням завучваць на памяць, таму што завучванне, на іх думку, нярэчыць развіваючаму навучанню.

Памылковасць такой думкі відавочная. Калі мы гаворым аб развіваючым навучанні, то маем на ўвазе, што ў працэсе навучання трэба развіваць і памяць дзіцяці. А для развіцця памяці патрэбны спецыяльныя практыкаванні ў запамінанні. Мы ўжо не гаворым пра тое, што веда, якія вучань набывае ў пачатковай школе, носяць практычны характар.

Неабходна з I класа вучыць дзяцей лагічным прыёмам запамінання, каб яны маглі пераказаць сваімі словамі прачытанае або пачутае. Неасэнсаванае запамінанне тармозіць развіццё мыслення і мовы.

Трэніраваць памяць трэба і ў школе і до-

ма. Бацькі павінны ведаць, як дзіця вучыць на памяць, якімі прыёмамі пры гэтым карыстаецца, ці разумее сэнс таго, што вучыць. Гэта зрабіць не цяжка. Дастаткова паставіць адно-два пытанні — і ўсё стане ясна. Трываламу запамінанню садзейнічае ўзнаўленне вывучаемага матэрыялу. Важна, каб вучні засвоілі сэнс прачытанага, маглі перадаць яго сваімі словамі.

Не ўсё, што вучыць дзіця, захоўваецца ў памяці. Многае забываецца. Гэта натуральны працэс. Адбываецца затуханне часовых сувязей, якія складаюць аснову памяці.

Працэс забывання найбольш інтэнсіўна адбываецца ў першыя дні пасля запамінання. Для папярэджання забывання распрацаваны спецыяльныя меры. У сям'і гэта напамінак і паўтарэнне таго або іншага палажэння, прымяненне ведаў у практычнай дзейнасці.

Развіццё мыслення і мовы, увагі, памяці адбываецца ў адзінстве і ўзаемасувязі з развіццём пачуццяў дзяцей, станаўленнем іх паводзін.

Навучальная дзейнасць з'яўляецца крыніцай многіх новых перажыванняў дзяцей. Новыя перажыванні звязаны са зместам вучэбнага матэрыялу, з арганізацыяй вучэбнай работы, з патрабаваннямі, якія прад'яўляюць школа і бацькі.

Поспехі ў школе, высокая ацэнка іх дзейнасці выклікаюць у дзяцей радасць, задавальненне, усяляюць веру ў свае сілы.

У працэсе навучання могуць быць і няўдачы, цяжкасці. У такіх выпадках дзіця не разлічвае на пахвалу. Яно вельмі засмучаецца, хвалюецца. Пераадоленне цяжкасцей можа

стаць для дзіцяці крыніцай радасных перажыванняў.

Значэнне пачуццяў ва ўсіх паводзінах малодшага школьніка велізарнае.

Малодшы школьнік бурна рэагуе на ўсё навакольнае. Яму да ўсяго ёсць справа. Ён глядзіць, як паводзяць сябе іншыя, і калі іх паводзіны не адпавядаюць яго ўяўленню аб тым, як трэба рабіць, ён тут жа дае ацэнку.

Малодшыя школьнікі не церпяць несправядлівасці. Яны патрабуюць растлумачыць, «а чаму нельга». Несправядлівасць, грубасць выклікаюць рэакцыю ў адказ. І калі забаронная мера справядлівая, ён зразумее і адмовіцца ад сваёй просьбы.

Выхаванне чалавека ажыццяўляецца ў дзейнасці. Вучоба — гэта сур'ёзная разумовая праца, але важная, каб з самых ранніх гадоў дзіця палюбіла і фізічную працу. У сям'і хоціць спраў для ўсіх. Пастаянныя даручэнні — найбольш падыходзячая форма працоўнага выхавання. Малодшы школьнік любіць працаваць у калектыве. Ён са здавальненнем працуе з дарослымі. Памыляюцца тыя бацькі, якія лічаць, што з паступленнем у школу абавязак дзіцяці — толькі добра вучыцца. Трэба, каб малодшы школьнік выконваў фізічную работу па самаабслугоўванні.

Некаторыя маці не давяраюць дзецям мыць посуд (разаб'юць), праціраць мэблю (папсууюць). І калі сапраўды здарыцца няўдача, Колю або Васю давядзецца апраўдвацца.

— І вечна ў цябе ўсё з рук валіцца. На адны шклянкі грошай не набярэшся...

Коля добра памятае, што шклянкі біць нель-

га, што на іх затрачаны грошы і што грошы трэба зарабляць. А маці, дерадыхнуўшы, працягвае:

— Паглядзі на свае чаравікі! Зноў трэба купляць. Вунь падэшва адстае...

— Дык я ж ненаўмысна.

— Ненаўмысна... Для чаго ў цябе вочы? Глядзець трэба... І кляксы ў цябе ў спытку ненаўмысна, і веласіпед зламаў ненаўмысна, — усё яшчэ не можа супакоіцца маці.

— Мама, ну сказала раз і хопіць...

Гэта падлівае масла ў агонь.

— Ты са мной як размаўляеш? У свайго сябра, у Генкі навучыўся? Гэта ён сваю маці ні ў што не ставіць...

У маці слёзы¹.

Прывучэнне дзіцяці да сістэматычнай працы ў сям'і патрабуе вялікай вытрымкі, цярдзення. Трэба памятаць аб псіхічных асаблівасцях малодшага школьніка. Віця ведае, што кожны дзень трэба паліваць кветкі. Але сёння так здарылася, што кветкі ён не паліў. Забыў. Маці абураецца. А лепш спакойна напамніць: «Віця, не забудзь паліць кветкі!»

Дзіця атрымлівае працоўнае заданне. Яно з гатоўнасцю пачынае работу. Бацькі не звяртаюць увагі, як малодшы школьнік выконвае заданне. Дзіця сустрэлася з цяжкасцямі, бо жыццёвы вопыт у яго невялікі, воля развіта слаба, у яго прапала цікавасць да даручэння, а тут яшчэ кніжка цікавая папалася.

Арганізуючы працу дзяцей, вельмі важна,

¹ А. Н. Антонин. Разговор о детях. Новосибирск, 1964, стар. 36—37.

каб бацькі пастаянна цікавіліся, як хлопчык ці дзяўчынка выконваюць працоўнае заданне, ці не патрэбна дапамога, сачылі за тым, каб пачатая справа была даведзена да канца, а іншы раз і папрацавалі разам.

Вучаніца восьмага класа расказвае, што яна не любіць мыць посуд, сямейны абед для яе пакута. З першага класа дзяўчынка атрымала пастаяннае даручэнне — мыць посуд пасля абеду. Усе паабедаюць і адыходзяць. На стале заставалася гара нямытага посуду, які яна павінна была мыць пад струменем халоднай вады. Ніхто ніколі не дапамагаў ёй, не параіў падагрэць ваду, а калі дзяўчынка не выконвала работу, яе каралі. Яна спрабавала хітраваць: то адмовіцца ад абеду, то прыйдзе, калі ўсе паабедаюць, спадзеючыся, што дарослыя самі вымыюць за сабой посуд. Але гэта не дапамагала. У выніку ў дзяўчынкі з'явілася агіда не толькі да мыцця посуду, якое ўспрымалася як пакаранне, але і да хатняй працы наогул.

У апісаным выпадку бацькі дапусцілі шэраг грубых памылак. Мыццё вялікай колькасці посуду для першакласніцы справа вельмі цяжкая, яна стала ў сто разоў цяжэйшая, таму што ўспрымалася як пакаранне, а дарослыя ніякай цікавасці да яе работы не праяўлялі, не заўважалі старання.

У школу дзеці прыходзяць з розных сем'яў. Адны выходзілі ў дзіцячым садзе, другіх выходзілі маці або бабулі. Па-рознаму яны адносяцца да таварышаў. Дзеці, якія выходзілі ў дзіцячым садзе, ужо маюць вопыт калектыўнага жыцця, яны аказваюць дапамогу адзін аднаму, хутка знаёмяцца.

У мэтах хуткага збліжэння дзяцей настаўнікі разам з бацькамі прадумана рассяджаюць іх у класе, адзначаючы адсутных, настаўнік прапаноўвае вучню назваць прозвішча свайго суседа, які не прыйшоў на заняткі, дзецям даручаецца збіраць і раздаваць сшыткі. У выхаванні калектывізму важна, каб бацькі цікавіліся поспехамі не толькі сваіх дзяцей, але і іх аднакласнікаў.

У працэсе штодзённай сумеснай дзейнасці дзеці збліжаюцца, прывыкаюць жыць дружна, дапамагаюць адзін аднаму. Дружба ўзнікае на аснове сумеснага выканання самых розных спраў, толькі з падлеткавага ўзросту дзеці пачынаюць выбіраць сабе сябра ў залежнасці ад яго асабістых якасцей і сваіх сімпатыяў да яго.

У сяброўскіх узаемаадносінах малодшых школьнікаў многа непасрэднасці, яны могуць хутка пасябраваць і хутка пасварыцца і адразу ж зноў памірыцца.

Некаторыя бацькі лічаць, што іх сын або дачка лепшыя, чым сусед па парце. Пеця і Ваня сядзяць за адной партай. Разам гуляюць на перапынку, разам ідуць у школу і са школы. На ўроках іншы раз атрымліваюць заўвагі. Маці лічыць, што вінаваты не яе сын, а сусед дрэнна ўплывае на яго, просіць настаўніцу рассядзіць іх і спыніць сяброўства.

Праяўленне індывідуалістычных тэндэнцый назіраецца ў малодшых школьнікаў у адносінах да рэчаў.

«Гэта маё!», «Мае цацкі!», «Мой мяч!», «Не дам!». Бацькі своєчасова не заўважылі гэтых праяўленняў, а магчыма і самі садзейнічалі фарміраванню такіх адмоўных якасцей. Сло-

ву «маё» не проціпастаўлялі слова «наша», дзіцяці забаранялі гуляць з равеснікамі і дзяліцца з імі ласункамі і цацкамі. Іншая маці, праводзячы сына ў школу, строга кажа:

— Глядзі, нікому не давай сваю кнігу!

А ў школе гэты хлопчык, адсоўваючы ад сябра чарніліцу, заяўляе: «Мая — не мачай у яе» або падніме руку і кажа настаўніцы: «Марыя Іванаўна, а Коля ўзяў маю гумку».

Правільна робяць тыя бацькі, якія пастаянна падказваюць дзецям, што трэба дзяліцца з таварышамі, дапамагаць ім, даваць для карыстання свае рэчы.

Многія бацькі звяртаюць увагу на тое, што з паступленнем у школу іх дзіця стала часта гаварыць няпраўду, рабіць несумленныя ўчынкі. Чаму ж раптам дзіця пачало хлусіць? Не адразу з'явілася гэта якасць. Калі ўважліва прааналізаваць жыццё сям'і, то можна зразумець і прычыны, якія парадзілі загану. Звычайна гэта пачынаецца ў раннім дзяцінстве. Дзіця просіць купіць марожанае, маці адказвае, што ў яе няма грошай. Дзіця бачыць, што грошы ёсць і маці гаворыць няпраўду. Чамусьці бацькі лічаць, што маленькая хлусня ў выхаванні неабходна, без яе не абыдзешся. Гэта «маленькая» хлусня хутка засвойваецца дзецьмі.

З паступленнем у школу ў дзіцяці з'яўляецца маса новых абавязкаў. Іншы раз яно забывае выканаць заданне. І тут пачынае хлусіць, ведаючы, што настаўніца строга спытае за забыўлівасць. Віця забыў выканаць дамашняе заданне па беларускай мове; ведаючы, што настаўніца паставіць у дзённік двойку, ён у па-

чатку ўрока гаворыць, што забыў спытак дома. Настаўніца ўсё ж ставіць двойку. Віця прыходзіць дадому і гаворыць, што атрымаў чацвёрку і тройку, а пра двойку і не ўспамінае. Так забыўліvasць прыводзіць да несумленнасці. Нават не забыўліvasць, а страх перад пакараннем.

Бацькі часта самі, сваімі забароннымі мерамі садзейнічаюць таму, што дзеці вымушаны хлусіць.

«Дзяўчынцы купілі веласіпед. На наступны дзень бацька ўбачыў, што на ім вучацца ездзіць папераменна ўсе яе сяброўкі. «Ты з глузду з'ехала! — сказаў ён. — Так ад машыны праз тыдзень нічога не застанецца!» І замкнуў веласіпед у хляве.

Але дзяўчынцы хацелася пакатацца. «Добра, — уступіў бацька, — бяры, калі ты даеш мне слова, што будзеш катацца адна». Дзяўчынка дала чэснае слова і... не стрымала яго. Яна завяла сябровак далей ад дома, і тыя каталіся разам з ёю. Дзяўчынку пакаралі»¹.

Такіх прыкладаў можна прывесці нямала. Адноўчы, падмануўшы бацькоў і атрымаўшы ад хлусні нейкую выгаду, дзіця прывыкае да хлусні, яно не бачыць нічога дрэннага ў тым, што падманіць дарослых. Вучань III класа гаворыць, што яму чамусьці вельмі часта хочацца схлусіць. І хлусіць. Сёння па тэлебачанні цікавы кінафільм пачынаецца ў 21.00, і вельмі хочацца паглядзець, але хлопец ведае, што ў гэты час яму не дазваляюць глядзець фільм. І ён

¹ О. А. Лаврова и А. С. Лавров. Товарищ ребенок, М., 1964, стар. 48.

аб'яўляе, што настаўніца дала заданне сёння паглядзець фільм, а заўтра расказаць змест. Бацькі не вельмі ўпэўнены ў тым, што настаўніца дала такое заданне вучням свайго класа. Але... на ўсякі выпадак дазваляюць глядзець фільм свайму дзіцяці.

* *
*

Першыя гады дзіцяці ў школе... Як многа значаць яны для ўсяго яго будучага жыцця! Гэта фундамент, на якім узводзіцца ўвесь будынак паспяховага навучання і фарміравання асобы ў далейшым.

За першыя 3 гады, праведзеныя ў школе, ва ўсім жыцці дзіцяці адбываюцца значныя змены.

Хутка развіваецца псіхіка дзіцяці, мысленне і мова, удасканальваецца памяць, павялічваецца аб'ём увагі, умацоўваецца воля, ідзе станаўленне характару.

Малодшы школьнік перажывае яшчэ дзве важныя падзеі ў сваім жыцці: у I класе яго прымаюць у акцябраты, а ў III класе ён становіцца членам піянерскай арганізацыі імя У. І. Леніна. Гэтыя падзеі, як правіла, з'яўляюцца важнай вяхой у маральным развіцці дзяцей. Малодшыя школьнікі авалодваюць асновамі камуністычнай маралі, прывучаюцца да пэўных паводзін. К канцу III класа дзеці навучыліся не толькі чытаць і пісаць. Яны навучыліся вучыцца, падрыхтаваліся да сістэматычнага вывучэння асноў навук.

ЦЯЖКІ ЎЗРОСТ

Сярэдні школьны ўзрост ахоплівае перыяд ад 10—11 да 14—15 гадоў. Інакш гэты ўзрост называюць яшчэ падлеткавым, «пераходным», бо ён як бы звязвае паміж сабой дзяцінства і юнацтва.

У IV класе значна мяняецца характар адносін дзіцяці з дарослымі і ровеснікамі. Працэс навучання таксама мяняецца і патрабуе ад дзіцяці пераадолення новых цяжкасцей. Усё гэта надае яму шэраг новых маральных рыс і псіхічных уласцівасцей.

Што характэрна для падлетка? Перш за ўсё імкненне быць дарослым і самастойным. Адсюль страх выглядаць «маленькім», хваравітае самалюбства і крыўда. Веды, набытыя да гэтага ўзросту падлеткам, і ўжо некаторы жыццёвы вопыт выклікаюць патрэбнасць мець уласныя меркаванні, а не толькі спасылацца на аўтарытэт старэйшых. Развіваюцца крытычныя адносіны да навакольнага, схільнасць да спрэчак.

Выхоўваючы падлетка, бацькам неабходна адмовіцца ад традыцыйнага прыёму — даваць безапеляцыйныя распараджэнні.

На бацькоўскім сходзе, дзелячыся сваім вопытам, маці вучня VI класа расказвала:

«Калі сын у V класе, цяжка перайсці ад прывычнага «беспярэчнага» тону, які быў у мяне з сынам, калі ён вучыўся ў пачатковай школе, да больш тактоўнага і мяккага. Асноўная прычына поспеху маёй выхаваўчай работы, мне здаецца, у тым, што я стараюся менш крычаць на сына, бурчэць, чытаць натацыі. Калі бываю ім незадаволена, гавару гэта прама, спакойна, але даю зразумець, што яго паводзіны мяне засмучаюць, і не прымушаю рабіць толькі памойму на падставе сваёй бацькоўскай улады, лічуся з яго жаданнем быць самастойным, мець сваё меркаванне».

Сустракаючыся з асобнымі адмоўнымі рысамі ў характары падлеткаў, напрыклад грубасцю, упартасцю, празмерным самаўзвышэннем, бацькі часта робяць няправільны вывад аб тым, што гэтыя рысы быццам бы наогул уласцівыя падлетку. На самай жа справе ў адмоўных рысах падлетка праяўляецца, як правіла, або перайманне паводзін дарослых або адказ на няўмелы падыход да яго з боку дарослага.

Цяжкасці ўзнікаюць таму, што ў падлетка фізічнае і духоўнае развіццё церпіць шэраг глыбокіх змен. Гэтыя змены вызначаюцца павышанымі затратамі энергіі, патрэбнымі для росту і развіцця дзіцяці і фарміравання арганізма, а таксама перабудовай усёй сістэмы залоз унутранай сакрэцыі і цесна звязанай з ёю нервовай сістэмы падлетка.

Фізічнае развіццё школьніка-падлетка характарызуецца, перш за ўсё, хуткім яго ростам. Частыя выпадкі, калі павелічэнне росту дасягае

10—15 см у год. Школьнікі ў пераходным узросце тонкія, даўганогія, або, як гавораць, даўгавязыя.

Адначасова ідзе і ўзмоцнены працэс акасцянення шкілета.

Але асабліва глыбокі ўплыў на фізічнае і псіхічнае развіццё падлетка аказвае працэс палавога паспявання, які пачынаецца ў тым узросце, калі хлопчык ператвараецца ў юнака, дзяўчынка — у дзяўчыну. Гэты перыяд у дзяўчынкі наступае, у сярэднім, ва ўзросце 11—13 гадоў, у хлопчыка — у 12—15 гадоў, таму фізічнае развіццё дзяўчынак і хлопчыкаў ідзе нераўнамерна. Дзяўчынкі, пачынаючы з 11—12 гадоў, прыкметна абганяюць хлопчыкаў у росце і вазе. Так працягваецца да 15—16 гадоў, калі хлопчыкі зноў абганяюць дзяўчынак па гэтых паказчыках. Прыкметы палавога паспявання выражаюцца ў дзяўчынак у развіцці грудных залоз і паяўленні месячных (менструацый), у хлопчыкаў — у змяненні голасу і паяўленні «расліннасці» на губах і падбародку. Новыя сілы, якія абуджаюцца ў арганізме, шукаюць выхаду.

У перыяд палавога паспявання вялікую ролю адыгрывае рэжым. Калі падлетак нічым не заняты, прывык да сну і пасля сну знаходзіцца доўгі час у пасцелі, у яго паяўляюцца і развіваюцца нездаровыя інтарэсы, думкі, пачуцці і імкненні, звязаныя са сферай інтымных адносін паміж людзьмі. Каб пазбегнуць падобнай з'явы, неабходна строга захоўваць рэжым работы, адпачынку, сну і харчавання. У прыватнасці, не рэкамендуецца перагружаць меню падлетка мясной ежай, даваць вострыя ўзбуджальныя

прыправы, моцную каву або чай, не гаворачы ўжо пра піва і віно.

Урачы рэкамендуюць, каб падлетак спаў у праветраным пакоі з сярэдняй тэмпературай, не захутваўся ў цёплую коўдру, не клаўся ў надта мяккую пасцель. Патрэбна, каб ён не еў шмат на ноч, нічым сябе не пераўзбуджаў і г. д. Важнае значэнне маюць фізічная праца, заняткі фізкультурай, водныя працэдуры, прагулкі, праведзеныя на працягу дня, каб перад сном падлетак адчуваў здаровую фізічную стомленасць.

Узмоцненыя вучэбныя дамашнія заняткі перад сном, злоўжыванне чытаннем, праглядам вячэрніх тэлевізійных перадач вядзе да разумовага стамлення. У выніку падлетак доўга не можа заснуць, а гэта садзейнічае ўзнікненню ў яго перажыванняў сексуальнага парадку.

У школе пытаннямі палавога выхавання часта займаецца толькі настаўнік прыродазнаўства. Адных урокаў прыродазнаўства недастаткова. Таму ў школе і дома трэба весці прадуманую выхаваўчую работу, праяўляючы пры гэтым вялікі такт, шчырасць і задушэўнасць. Не трэба, каб падлетак засяроджваў увагу на нездаровых перажываннях і размовах вакол палавога жыцця і ўзаемаадносін полаў.

Падлеткі маюць патрэбу ў пастаянным кіраўніцтве дарослых — гэта трэба памятаць. Падлеткавы ўзрост — перыяд вялікіх магчымасцей, рэзкага ўздыму фізічных і духоўных сіл, інтэнсіўнага росту жыццядзейнасці арганізма.

Паводзіны падлетка супярэчлівыя, і гэта ў многім залежыць ад таго, што ён ужо не дзіця,

але яшчэ і не дарослы, хоць і вельмі хоча ім здавацца.

Калі пераход ад дашкольнага да школьнага ўзросту можна разглядаць як кантраст, як пераход у зусім новую стадыю выхавання, то пры пераходзе з III у IV клас як быццам нічога не мяняецца. На самай справе адбываюцца вялікія змены, узнікаюць зусім новыя ўмовы, у першую чаргу таму, што дзіця пераходзіць да шматпрадметнага навучання. У пачатковай школе вучань мае справу з адной настаўніцай, з невялікім лікам прадметаў і ў асноўным з фактычным вывучэннем матэрыялаў, без дастатковага раскрыцця прычынных сувязей паміж прадметамі і з'явамі.

Шматпрадметнае выкладанне — справа вялікай важнасці: у клас прыходзяць педагогі, розныя па сваім характары і стылі работы, да якіх дзецям трэба яшчэ прывыкнуць і патрабаванні якіх часам здаюцца супярэчлівымі і вельмі складанымі.

Новыя патрабаванні ў сувязі з новай сістэмай выкладання садзейнічаюць таксама выпрацоўцы пэўных асаблівасцей падлеткавага ўзросту. Падлетак вывучае новыя прадметы: у IV класе пачынаецца гісторыя, у V — батаніка і геаграфія, у VI — заалогія, алгебра, геаметрыя, чарчэнне, фізіка, у VII — хімія. Але і ў вывучэнні ўжо вядомых прадметаў адбываюцца змены, значна павялічваецца аб'ём ведаў і засвойваюцца новыя паняцці.

Па матэматыцы школьнік робіць крок наперад. Ён пераходзіць да элементаў, мностваў, да дзеяння над дробамі ў розных сістэмах, па-новаму дзіця ўяўляе ўсе знаёмыя сістэмы скла-

дання, адымання, множання і дзялення. Раней школьнік ведаў, што калі множанне вядзе да павелічэння, то дзяленне — да памяншэння, а цяпер ён даведваецца, што не заўсёды дзяленне азначае памяншэнне. І тут трэба растлумачваць падлетку, што ў выніку дзялення можна атрымаць павелічэнне.

У курсе літаратурнага чытання з V класа ~~дзеці вывучаюць біяграфію пісьменніка, чаго раней не было. Дзеці ведалі, што байку напісаў Крылоў, але хто ён такі, яны не вывучалі. Асоба пісьменніка, падзеі яго жыцця, грамадскія адносіны і тая эпоха, калі пісаўся твор, звязваюцца з матэрыялам, які вывучае дзіця. Гэта тое новае, што атрымлівае школьнік V класа.~~

Выхаванне ў працэсе пазакласнай работы, у дзейнасці піянерскай арганізацыі спрыяе таму, што дзіця больш глыбока і свядома пранікае ў сэнс чалавечых і грамадскіх адносін. А гэта ў многім падрыхтоўваецца вывучэннем больш складанага і змястоўнага вучэбнага матэрыялу. Да гэтага дзеці ўспрымалі ўчынкi людзей такімі, якія яны ёсць, а на матэрыяле літаратурнага чытання школьнікі прывучаюцца разумець, што часта знешнія ўчынкi здаюцца вельмі добрымі, а на справе яны дрэнныя, і наадварот. Падлетак упершыню знаёміцца з разнастайнымі чалавечымі адносінамі і прывучаецца да таго, што трэба не толькі бачыць зробленыя ўчынкi, але і шукаць іх прычыны, разумець, якімі пабуджэннямі кіраваліся людзі, ідучы на той ці іншы ўчынак. Гэта прымушае падлетка задумацца над тым, ці ра-

зыходзіцца ў яго самога слова са справай, чаму ён робіць часам так, а не інакш.

Было б вельмі цяжка паспяхова развіваць такія ўменні ў дзяцей падлеткавага ўзросту, калі б мы не абапіраліся на матэрыял, які дзіця атрымлівае з літаратуры.

Па-новаму адкрываецца свет для падлетка пры вывучэнні гісторыі. Яго цікавіць пытанне: як можна пазнаць і ацаніць тое, што адбылося тысячагоддзі і стагоддзі назад у жыцці чалавечага грамадства?

Паўстае перад ім і новае патрабаванне: не толькі расказаць пра падзею, але і раскрыць яе прычыны. Ад падлетка патрабуюць аналізу і вывадаў.

Бацькам трэба добра ведаць пра цяжкасці падлеткавага ўзросту, каб своєчасова падтрымаць у школьніка веру ў свае сілы, выхаваць у яго настойлівасць і працавітасць, дапытлівасць і цікаўнасць. Безумоўна, многае вырашаецца забеспячэннем пераемнасці ў рабоце паміж настаўнікамі III і IV класаў. Але многае могуць зрабіць і бацькі, каб з IV класа ў падлетка не знізіўся інтарэс да вучобы ў школе.

Большыя цяжкасці засваення вучэбнага матэрыялу, складанейшыя задачы, якія ўзніклі перад дзецьмі ў працэсе авалодання ведамі, толькі ў тым выпадку прыводзяць да павышэння зацікаўленасці, калі гэтыя цяжкасці яму пад сілу пераадолець. У іншым выпадку зацікаўленасць не толькі не павышаецца, але і прыкметна зніжаецца.

Пяцікласніку даводзіцца пераканацца не толькі ў неабходнасці ведаў, але і ў тым, якое месца яму трэба заняць у класе, а таксама ў

школе, сямі, грамадстве. Імкненне да сама-
сцвярджэння становіцца для яго неабходнай
задачай жыцця. Школьнік хоча хоць чым-не-
будзь вызначыцца. Яго прэтэнзіі хутка растуць
і патрабуюць прызнання, асабліва з боку адна-
класнікаў.

Але ж не заўсёды ўдаецца атрымаць пры-
знанне, а калі так, то падлетак імкнецца дабіц-
ца такога прызнання — не ў тым, то ў іншым.
Гэтым часта тлумачацца на першы погляд
незразумелыя ўчынкі падлетка, непаслухмя-
насць і бравіраванне гэтай непаслухмянасцю,
наўмысная грубасць, імкненне абавязкова
выдзеліцца, заслужыць адабрэнне бліжэйшых
таварышаў, паказаць сябе смелым, рашучым,
непадначаленым загадам дарослых. Дарослыя
часам самі ўзмацняюць гэтыя няправільныя
ўчынкі падлетка, спрабуючы змагацца супраць
іх толькі шляхам прымушэння.

Памылка бацькоў у тым, што яны пера-
ацэньваюць сілы падлетка, выходзяць у яго га-
нарлівасць і лішнюю самаўпэўненасць.

Мікалай К., вучань VII класа, адзін з самых
непаспяхавых у класе. У яго пастаянныя двой-
кі па пісьмовых работах, па рускай мове, алгеб-
ры, геаметрыі, дрэнныя адзнакі па нямецкай
мове і часта па фізіцы і хіміі. Хатнія задан-
ні выконвае дрэнна. Калі мы прыйшлі да яго
дамоў, хлопец гультайнічаў, хоць было 7 гадзін
вечара і ўрокі не былі яшчэ падрыхтаваны.

У размове з бацькамі выявілася, што займа-
ецца Мікалай мала, не больш гадзіны ў дзень,
і без усякага старання.

Бацькі лічаць яго здольным, але гуль-
таяватым. Гэту думку яны ўнушылі і сыну. Та-

кая пазіцыя бацькоў шкодная, бо дзіця гана-
рыцца гэтай думкай аб сабе, лічыць сябе вельмі
разумным і нічога не робіць.

Падлеткі дапускаюць свавольства, пару-
шаюць дысцыпліну звычайна ў тых выпадках,
калі не адчуваюць сапраўднай сілы волі, цвёр-
дасці характару з боку сваіх бацькоў.

На ўражлівага падлетка са здаровымі ў сва-
ёй аснове маральнымі пачуццямі ўздзейнічае |||
нечаканы на форме і характару зварот да яго
розуму і пачуццяў. Цікавы прыклад прыводзіў-
ся неяк у друку. Маці прыйшла ў школу са
скаргай на свайго чатырнаццацігадовага сына
Віктара Н., які ў апошні час стаў ёй грубіць.
Вось і ўчора ён адказаў грубай адмовай на
просьбу прыбраць са стала. Пасля таго як маці
пайшла, дырэктар выклікаў падлетка да сябе.
«Табе колькі гадоў?» — спытаў ён вучня. «Ча-
тырнаццаць», — адказаў хлопчык. «Памнож
14 на 365. Колькі атрымалася?» — «5110», —
адказаў той, усё больш не разумеючы. «А ця-
пер памнож 5110 на 3. Колькі атрымалася?» —
«15330». — «Ну дык вось, Віця, 15330 разоў у
тваім жыцці маці думала, чым цябе накарміць,
гатавала для цябе ежу, прыбірала за табой са
стала. А колькі разоў яна думала пра цябе, кла-
пацілася, каб апрануць, абуць, траціла сілы
і здароўе? А ты груба адмовіў, калі яна па-
прасіла цябе дапамагчы ёй. Як жа ты можаш
пасля гэтага глядзець ёй у вочы?» Хлопчык
збянтэжана паглядзеў на дырэктара і задумаў-
ся. Безумоўна, адной такой размовы мала, ура-
жанне ад яе можа з часам патухнуць. Але як
першы «штуршок», падмацаваны затым адпа-

веднай сістэмай маральнага выхавання, яна адыграла сваю станоўчую ролю.

Бацькам вельмі важна разумець, што шматпрадметнасць выкладання, наяўнасць вялікай колькасці настаўнікаў змяняе таксама адносіны вучня да дарослых наогул. Узнікаюць узаемаадносіны, якіх раней не было: розныя патрабаванні з боку настаўнікаў, неабходнасць прывыкнуць да разнастайных метадаў работы многіх з іх. Раней была адна настаўніца — і па арыфметыцы, і па рускай — і патрабаванні яе былі аднолькавыя, а цяпер па розных прадметах розныя людзі, і як у кожнага чалавека ёсць свой почырк, свая паходка, так і ў кожнага педагога ёсць сваё педагагічнае крэда і свой стыль работы.

Падлетак мае магчымасць параўноўваць адносіны асобных настаўнікаў да работы, да вучняў, ён пачынае ўжо сімпатызаваць аднаму настаўніку, без належнай цікавасці і павягі адносіцца да другога. У працэсе гэтых параўнанняў, узнікнення сімпатый і антыпатый у падлетка фарміруюцца погляды і меркаванні аб учынках, характарах і паводзінах дарослых людзей.

Іменна ад бацькоў у многім залежыць, наколькі правільнымі будуць адносіны падлетка да настаўніка. Бацькі павінны растлумачыць школьніку асаблівасці і цяжкасці работы настаўніка і неабходнасць глыбокай павягі да яго нялёгкай працы. Усё гэта павінна быць зроблена тактоўна, паколькі падлетак адчувае сябе ўжо дарослым і не заўсёды хоча прызнаваць аўтарытэт старэйшых.

Узаемаразуменне лягчэй за ўсё дасягаецца

паміж равеснікамі ва ўсіх магчымых відах сумеснай дзейнасці — гульні, працы, вучобе. Але калі параўнаць па ступені ўплыву на падлетка людзей розных узроставых груп (сяброў, равеснікаў, настаўнікаў, братоў і сясцёр), то аказваецца, што ўплыў дарослых найбольш моцны. Справа ў тым, што вобраз равесніка для падлетка больш схематычны, мае больш абмежаванае кола характарыстыкі, чым вобраз дарослага чалавека, у якім глыбей адлюстравана яго індывідуальнасць. Мы тлумачым гэта тым, што, па-першае, індывідуальнасць дарослага чалавека, які сфарміраваўся, выступае для падлетка ярчэй, чым індывідуальныя асаблівасці і стыль паводзін равесніка. Але галоўная прычына ў імкненні, уласцівым падлеткам і юнакам, да дарослага чалавека, у якім яны шукаюць настаўніка, сябра, памочніка і, нарэшце, узор для пераймання. Падлетак шукае ідэал і арыентуецца на дарослых, а не на равеснікаў; асноўнымі выхавальнікамі падлеткі лічаць дарослых і перш за ўсё маці (у меншай ступені бацьку, старэйшых братоў, сясцёр), настаўнікаў.

Вельмі важна яшчэ адзначыць, што ўпершыню дзіця задумваецца і над тым, якое яно само: добрае ці дрэннае. Падлетак паступова пачынае адчуваць сябе як асобу, у яго ўпершыню паяўляецца самасвядомасць, самаацэнка сваіх паводзін у сувязі з тым, што ён уступае ў рознастайныя ўзаемаадносіны з рознымі людзьмі.

За перыяд навучання ў I—III класах школьнік прывык да той характарыстыкі, якую яму давала настаўніца. Цяпер жа шмат настаўнікаў і кожны ацэньвае вучня на аснове сваіх назіранняў за ім і ў многім вызначае свае адно-

сіны да яго на падставе ведаў па адным прадмеце. На адным уроку яго спытаў настаўнік і сказаў: «Малайчына», а на другім уроку настаўнік заяўляе: «Я табе стаўлю двойку. Чаму не вывучыў урок?»

Развіццё самасвядомасці, ацэнкі ўласных паводзін павышае імкненне падлетка да самастойнасці, ён адчувае патрэбнасць мець свае погляды і меркаванні. Усё гэта пабуджае падлетка рэзка пратэставаць супраць адкрытых форм кантролю з боку старэйшых, крытычна адносіцца да іх патрабаванняў, адстойваць свае правы на самастойнасць. Неабходна ўмела накіроўваць гэта імкненне дзіцяці да самастойнасці, улічваць, што ў падлетка адбываецца рост свядомасці ў адносінах да ўласных учынкаў: падлетак шукае шляхі самавыхавання. Ён:

1) правярае свае сілы (ці магу я зрабіць мужны ўчынак),

2) праяўляе клопат аб арганізацыі асабістага жыцця (самадысцыпліна), прымушаючы сябе выканаць тое, што не хацелася б,

3) імкнецца пераймаць учынкi спадабаўшыхся яму вобразаў герояў.

Аднак гэты працэс самавыхавання ў падлеткавым узросце вельмі цяжкі і супярэчлівы. Імкненне да самаарганізацыі часта суправаджаецца бурнай барацьбой матываў, дзе верх бяруць адмоўныя. Напрыклад, вучань ідзе ў кіно, замест таго каб рыхтаваць урокі. Яго імкненні пераймаць паводзіны «ідэала» знаходзяць праяву ў знешніх, іншых раз няўдалых формах паводзін: рабіць незвычайнай паходку, гаварыць, пераймаючы гаворку іншых, і г. д.

Элементы самавыхавання (выхаванне волі, мужнасці) часта заключаюцца ў простым пазёрстве (каб загартаваць волю, хлопчыкі выкарыстоўваюць сродкі, якія наносзяць шкоду здароўю: рэжуць руку брытвай, даюць крывёю клятву); каб быць мужнымі, падлеткі свядома ставяць сябе ў небяспечнае становішча (могуць кінуцца з кручы ў глыбокае месца, не ўмеючы плаваць), ліхацтва ў падлетка часам прымаецца за храбрасць.

Адначасова з павышэннем патрабаванняў да паводзін школьніка, да вынікаў яго фізічнай і разумовай працы ў сям'і неабходна яшчэ і павяга да асобы падлетка, уменне падтрымаць яго імкненне да самастойнасці і ініцыятыву, даць ім правільны напрамак, праяўляць чулы клопат і аказваць дапамогу ў вырашэнні цяжкіх задач самавыхавання. Іменна бацькі маюць магчымасць дапамагчы падлетку знайсці правільныя формы і шляхі для праяўлення мужнасці, арганізаванасці і самастойнасці.

Лічачы свайго сына або дачку, якія вучацца ў V і VI класах, «маленькімі», аберагаючы іх ад такіх «рызыкаўных» заняткаў, як, напрыклад, лыжныя паходы, арганізацыя кастроў, спартыўныя спаборніцтвы, надакучаючы ім частымі і аднастайнымі даручэннямі, бацькі тым самым не ўлічваюць патрэбнасцей, уласцівых падлетку, і самі пазбаўляюць сябе багатых магчымасцей для развіцця станоўчых рыс дзяцей.

Асабліва вялікі ўплыў на дзяцей аказвае ў гэтым узросце правільна пастаўленая работа піянерскай арганізацыі. Добры піянерскі калектыў прывучае школьніка да самадyscyпліны, да планавасці, да зладжанасці ў працы і гра-

мадскім жыцці, выхоўвае гатоўнасць падначаліць асабістыя інтарэсы грамадскім.

Іншае атрымліваецца, калі бацькі няправільна адносяцца да звычайнага жадання падлетка ўступіць у піянеры. Характэрны выпадак няправільнага выхавання ў сям'і адзначан у дзённіку класнага кіраўніка. Вось адзін з запісаў, які адносіцца да пачатку вучобы ў IV класе.

1/X. У класе нядрэнна ідуць справы з арганізацыяй піянерскай работы, многія вучні актыўна рыхтуюцца да збору, прысвечанага гадавіне Кастрычніка. Але Коля стаіць убаку ад грамадскай работы, бо ён яшчэ не піянер. Разам з тым ён ахвотна прымае ўдзел у разнастайных гульнях на двары свайго дома.

5/X. Вырашыў спытаць Мікалая, чаму ён не ўступае ў піянеры.

— Мама кажа, што «ўступіш тады ў піянеры, калі будзе добрая паспяховасць і дысцыпліна», — адказаў ён мне.

Такая ўстаноўка маці была памылковай, яна стрымлівала натуральнае жаданне дзіцяці ўступіць у дзіцячую арганізацыю. Іменна атрад, як арганізаваны дзіцячы калектыў, мог у многім садзейнічаць вучобе і выхаванню вучня. Падлетак, безумоўна, хацеў уступіць у піянеры, неаднаразова даваў сабе і нам абяцанне выправіцца, падцягнуцца, стаць прыкладным вучнем, але, лёгка забываючы пра гэта абяцанне, часта «зрываўся».

10/X. Меў спецыяльную гутарку з маці Коля, параіў ёй не адгаворваць сына ад уступлення ў піянеры, калі той выкажа жаданне.

21/X. Коля пакуль баіцца, што яго не пры-

муць у піянеры з-за дрэнных паводзін. Пасля ўрокаў пагаварыў з ім аб тым, што ён мае ўсе магчымасці наладзіць вучобу і палепшыць свае паводзіны. Але і гэта гутарка не прынесла належнай карысці. Узнікла задача прыцягнуць Колю да выканання грамадскіх даручэнняў, каб ён адчуваў, якая цікавая, разнастайная і карысная піянерская работа.

12/XI. Такая знешняя супярэчлівасць у паводзінах Мікалая, якая праявілася ў тым, што, з аднаго боку, ён хацеў уступіць у піянеры, а з другога — не паводзіў сябе дастаткова добра, для нас была зразумела. У ім ішла ўнутраная барацьба, паступова расла свядомасць і ўмацоўвалася жаданне змяніць свае паводзіны, стаць іншым, уступіць у піянеры, працаваць у арганізацыі, сябраваць з добрымі вучнямі. Але падлетак больш за ўсё баяўся, што яго не прымуць у піянеры, перастануць цікавіцца яго жаданнямі і ён зусім акажацца па-за калектывам. А для яго гарачай натуры (ён хацеў, каб з ім пастаянна лічыліся) гэта будзе самым строгім пакараннем.

18/XII. Даведаўшыся аб тым, што Коля ўсё яшчэ не трапіць надзеі ўступіць у піянеры, я папрасіў атрадную важатую пагаварыць з ім на гэту тэму.

21/XII. Збор, прысвечаны прыёму школьнікаў у піянеры, прайшоў вельмі ўрачыста. Разам з іншымі вучнямі Коля таксама быў прыняты. Сам факт прыёму ў піянеры стаў пераломным момантам у Колевым жыцці. Ён набыў новыя сілы, пачаў зусім інакш адносіцца да сваіх вучэбных заняткаў.

Апошні тыдзень другой чвэрці Коля паво-

дзіў сябе добра, акуратна насіў як след выпрасаваны новенькі піянерскі гальштук, стараўся не ўступаць у сваркі і бойкі. Выправіў па некаторых прадметах свае адзнакі з троек на чацвёркі.

13/І. Праводзіў бацькоўскі сход па выніках другой чвэрці. У выступленні падкрэсліў дрэнныя паводзіны некаторых вучняў, сказаў, што пасля прыняцця асобных вучняў у піянеры яны сталі лепш займацца і паводзіць сябе. Адзначыў першыя, пакуль яшчэ нясмелыя дасягненні ў вучобе і паводзінах Колі.

...Пасля сходу доўга гутарыў з маці Мікалая і прасіў яе павысіць патрабаванні да сына, лічыцца з яго піянерскімі абавязкамі, асаблівую ўвагу звярнуць на характар хлопчыка.

Падлеткавы ўзрост — гэта перыяд, калі адна задума ўступае месца другой, калі хочацца ўсюды паспець, калі жадаемае прымаецца за магчымае, адны мэты змяняюцца другімі.

У гэтым узросце важна сфарміраваць у дзяцей устойлівы інтарэс, даць падлетку накіраваную мэту. Улічваючы правяраныя ўжо здольнасці і інтарэсы школьніка-падлетка, трэба стварыць спрыяльныя ўмовы для творчага пошуку. Імкненне да творчасці — характэрная рыса гэтага ўзросту. Падлеткі лёгка і з захапленнем пішуць вершы, апавяданні, рашаюць матэматычныя галаваломкі, займаюцца жывапісам, музыкай, авіямадэлізмам, шахматамі, спортам.

Усе гэтыя інтарэсы і захапленні падлетка ў той меры, у якой яны не перашкаджаюць вучобе, неабходна падтрымліваць і заахвочваць школьніка на новыя поспехі. Нават у тым вы-

падку, калі ў юнацтве мэтавая ўстаноўка школьніка зноў мяняецца, гэтыя адносіны не прынясуць яму вялікай шкоды, бо будзе дасягнута галоўная мэта выхавальнікаў — правесці школьніка цераз найбольш крытычны ўзрост так, каб яго імкненні і парывы накіроўваліся на дастойныя мэты і садзейнічалі яго развіццю і ўдасканаленню.

Адзін з бацькоў расказваў, як сістэмай старанна прадуманых практыкаванняў ён выхоўваў у сваіх дзяцей-падлеткаў чуласць і спагадлівасць. Дзеці з самых малых гадоў прывучыліся заўважаць, у чым маюць патрэбу акружаючыя іх людзі, нават зусім чужыя, і аказваць ім дапамогу. Бацькі настойліва, цвёрда і тактоўна кіравалі падлеткамі, выкарыстоўваючы для гэтага кожны зручны выпадак.

«Дзеці, паглядзіце: дзяўчынкам трэба перайсці цераз вуліцу, а рух вялікі. Дапамажыце ім!»; «Косця, бачыш (справа адбываецца ў трамваі), хлопчык уступіў месца інваліду. Ці не думаеш, што і табе трэба зрабіць гэтак жа?»; «Дзяўчынкі, дапамажыце бабульцы павесіць сушыць бялізну — глядзіце, як ёй гэта цяжка»; «Сяргей Цімафеевіч (сусед-пенсіянер) штосьці дрэнна сябе адчувае. Зайдзіце да яго, спытайце, можа яму трэба ў аптэку схадзіць. Ды заадно і газету занясіце пачытаць, яму будзе вельмі прыемна»; «Дык ты кажаш, што ваш вучань Нікалаеў не прыйшоў сёння ў школу? А можа ён захварэў? Трэба яго наведаць, даведацца, у чым справа, расказаць, што было ў школе».

Паступова чуласць і спагадлівасць сталі ў падлеткаў прывычкай, своеасаблівай патрэбна-

сцю. Зразумела, усё гэта праяўляецца толькі ў тым выпадку, калі «ўчынкi-практыкаванні» правільна матываваны. Калі ж учынкi, падобныя, напрыклад, вышэй памянёным, былі зроблены не са шчырага бескарыслівага жадання дапамагчы людзям, а з якіх-небудзь карыслівых, эгаістычных мэт («Трэба дапамагчы бабульцы бялізну павесіць — яна нас за гэта пачастуе яблыкамі са свайго саду»; «Аднясу Сяргею Цімафеевічу газету, каб застацца паглядзець у яго тэлевізійную перадачу»; «Да Нікалаева схаджу (у яго ж веласіпед ёсць, папрашу пакатацца» і г. д.), то падобныя «практыкаванні» не прывядуць да належнага выніку.

Сярод падлеткаў многа фатографіаў, мадэлістаў, мастакоў і інш., веды і навыкі якіх шырока выкарыстоўваюцца ў дзейнасці піянерскай арганізацыі.

Дзіця павінна да чагосьці імкнуцца, нечым авалодваць. Такое імкненне — станоўчая рыса характару, і яе трэба развіваць.

Мы самі фарміруем характар дзіцяці, ствараем умовы для паспяховага развіцця яго ў падлеткавым узросце, але ў той жа час дзіця сярэдняга школьнага ўзросту само пачынае адчуваць, што з ім адбываецца штосьці новае: мяняецца голас, выяўляюцца асаблівыя адносіны да другога полу. Узнікае новая праблема: дружба паміж хлопчыкамі і дзяўчынкамі.

Падлеткі ўжо інакш адносяцца да дзяўчат — бывае, станоўча, а бывае (і вельмі часта), зусім адмоўна.

— Лёва, — пытаем у пяцікласніка, — чаму вы, хлопчыкі, не сябруеце з дзяўчынкамі свайго класа?

— А навошта з імі сябраваць? Яны гуляюць у «класы», а мы ў «чыжа», толькі Лена іншы раз з намі гуляе, яна, як хлопчык, усё ўмее.

Для Лёвы як быццам ужо даўно яснае пытанне, што нельга сябраваць з дзяўчынкамі, таму што ў яго з імі розныя інтарэсы.

Пытанне аб тым, як лепш наладзіць сяброўскія адносіны паміж хлопчыкамі і дзяўчынкамі, вельмі хвалюе школу і бацькоў. У дашкольным узросце і ў пачатку школьнага перыяду хлопчыкі і дзяўчынкі гуляюць разам, але да 11—12 гадоў у значнай часткі хлопчыкаў узнікае некаторая адчужанасць у адносінах да дзяўчынак.

У пэўнай ступені гэта тлумачыцца тым, што ў хлопчыкаў адчуваецца патрэбнасць даць выхад фізічнай сіле ў актыўнай дзейнасці — адсюль імкненне да розных рухомах гуляняў, спорту і г. д. Перавага ў фізічнай сіле дае магчымасць хлопчыкам пагардліва адносіцца да дзяўчынак, як да «слабых». Таму і ўзнікае паміж імі адчужанасць. У далейшым такія адносіны (у старэйшым узросце) мяняюцца ў сувязі са з'яўленнем цікавасці адзін да аднаго.

Адкуль ідуць вытокі страху ў нашых хлопчыкаў і дзяўчынак адкрыта сябраваць? Часткова гэта можна растлумачыць некаторымі асаблівасцямі фізічнага развіцця. Але іншы раз у гэтым бываюць вінаваты самі бацькі. Многія бацькі смяюцца з дружбы хлопчыкаў і дзяўчынак.

— Валя, ідзі, там твой «кавалер» прыйшоў! — гаворыць маці сваёй дачцэ-сяміклас-

ніцы, калі да яе прыйшоў таварыш па кніжку. А «кавалеру» ўсяго 14 гадоў. Усё гэта выклікае варожасць дзяцей не толькі да бацькоў, але і да тых, з кім пачыналі сябраваць.

У многіх сем'ях неаднолькава адносяцца да хлопчыкаў і дзяўчынак, прад'яўляюць да іх розныя патрабаванні. Як часта чуе хлопчык:

— Што ты плачаш, ты ж не дзяўчынка!

А дзяўчынцы гавораць:

— Што ты скачаш, як хлопчык?

Прад'яўленне неаднолькавых патрабаванняў іншы раз даходзіць да таго, што хлопчыкаў нярэдка вызваляюць ад уборкі, мыцця посуду, прышывання гузікаў, бо гэта справа не «мужчынская».

Такое выхаванне ў дзяцінстве адбіваецца ў далейшым і на адносінах паміж падлеткамі, юнакамі, дзяўчынкамі, а галоўнае фарміруе няправільны погляд на працу.

— А гэта не наша справа падлогу мыць, няхай дзяўчынкі мыюць, мяне мама ніколі не прымушае,— вельмі часта пратэстуюць дзеці ў піянерскіх лагерах, калі іх прывучаюць да самаабслугоўвання.

Мала яшчэ ўвагі ўдзяляе школа фарміраванню таварыскіх адносін паміж вучнямі і вучаніцамі.

Пасля ўрокаў Коля і Ніна ішлі разам, як два таварышы, весела аб нечым размаўляючы. І раптам іх акружылі малыя.

— Жаніх і нявеста! Жаніх і нявеста! — насьмешліва крычалі дзеці. Коля са злосцю кінуўся за імі. Дамоў ён прыйшоў у разарванай кашулі і вельмі ўсхваляваны.

Раніцой у школе ён падышоў да Ніны і, не глядзячы ёй у вочы, таропка прамармытаў:

— Я з табой не гуляю.

Зняважаная Ніна маўчала, на вачах у яе заблішчалі слёзы. У гэты час выйшла з настаўніцкай у калідор настаўніца Вера Пятроўна.

— У клас, у клас! — весела сказала яна. — Ніна, што гэта ў цябе вочы на мокрым месцы? Пасварылася са сваім верным рыцарам?

Коля пачырванеў да вушэй.

«Верны рыцар! Ах, і Вера Пятроўна таксама!..» Ён наўмысна балюча штурхнуў Ніну і, пасвістваючы, пабег у клас.

Свістаць яму не хацелася. Ён быў прыгнечаны і вельмі ўсхваляваны...

Мы ведаем дзесяткі прыкладаў выдатных сяброўскіх адносін паміж хлопчыкамі і дзяўчынкамі. І гэта бывае іменна там, дзе бацькі зусім не падобныя на Валіну маму, дзе ў сем'ях хлопчыкі і дзяўчынкі выконваюць аднолькавую для іх працу, дзе паміж імі арганізуецца больш сумесных гульняў і прад'яўляюцца аднолькавыя патрабаванні.

Вінаватая часткова і школа, мала праводзіцца спецыяльных гутарак з бацькамі, недастаткова арганізуецца сумеснае выкананне дзецьмі цікавых спраў, піянерскія важатыя часта праходзяць міма гэтага пытання.

...У адной са школ вучыўся падлётак Віця З. Вучыўся ён добра, але на асобных уроках праяўляў нечаканую недысцыплінаванасць, не слухаў настаўнікаў, адказваў грубасцю. На перапынках дапускаў хуліганскія выхадкі. Педагогі не разумелі прычыны такіх паводзін і

ўздзейнічалі на падлетка толькі з дапамогай пакаранняў, адміністрацыйных пагроз, выкарыстоўваючы пры гэтым і грамадскую думку.

І толькі праз некалькі гадоў, стаўшы дарослым, ён прызнаўся свайму былому класнаму кіраўніку, чаму дрэнна паводзіў сябе. Аказалася, яму хацелася заслужыць павагу з боку вучаніц свайго класа. Ён думаў, што чым часцей будзе рабіць недапушчальныя выхадкі, тым больш дзяўчынкі будуць лічыць яго «героем» і захапляцца ім.

Такога роду выпадкі далёка не рэдкія. Палавое паспяванне выклікае глыбокія і шматбаковыя зрухі ў псіхіцы падлетка. Яны праяўляюцца не толькі ў агульным росце фізічных і духоўных сіл, развіцці шматбаковых інтарэсаў, у імкненні да рамантыкі, да практычнай дзейнасці. Яны выяўляюцца і ва ўзнікненні новых адносін паміж поламі.

У прыватнасці, у хлопчыкаў абуджаецца імкненне паказаць перад дзяўчынкамі сваю сілу, сваё «геройства». У дзяўчынак абвастраецца цікавасць да свайго вонкавага выгляду, да ўражання, якое яны робяць на хлопчыкаў. Першыя «любоўныя перажыванні» выбіваюць з каляіны асобных хлопчыкаў і дзяўчынак, яны пачынаюць дрэнна вучыцца. Падлетка нярэдка палохаюць фізіялагічныя змены, якія адбываюцца ў яго арганізме, ён саромеецца, мучаецца, але баіцца спытаць парады ў родных або педагога. Абвостраная цікавасць да ўзаемаадносін полаў, не атрымліваючы разумнага тлумачэння, знаходзіць адказы нярэдка ў выпадковых і непажаданных крыніцах.

Правільнае выхаванне стварае тыя ўмовы, калі хлопчык вырасце і не дазволіць сабе груба адносіцца да жанчыны, а дзяўчынка таксама будзе бачыць у ім раўнапраўнага таварыша, сябра.

У старэйшым узросце цікаvasць дзяцей адзін да аднаго носіць іншы раз аднабаковы характар і прыводзіць, у прыватнасці, да заляцанняў.

Як жа быць цяпер? На гэтым пытанні мы і спынімся.

НА ПАРОЗЕ ГРАМАДЗЯНСКАЙ СТАЛАСЦІ

У наш час шмат гавораць пра старшакласнікаў. Цяжка з імі, у іх сваё жыццё, яны неяк аддаляюцца ад старэйшых, усё ім здаецца не тое і не так, не заўсёды прымаюць парады, грубяць. І гэта сапраўды так. Старшакласнікі лічаць сябе дарослымі людзьмі. Іх думкі, погляды на жыццё часта не супадаюць з поглядамі бацькоў. Юнацкі ўзрост называюць узростам вясны чалавека. Гэта ўзрост рамантыкі і першага кахання, час самасцвярджэння і выбару прафесіі, самы цудоўны час у жыцці чалавека, калі ўсё ў будучыні, не вельмі далёкай, усё ў радасных марах і надзеях. Юнак гатовы ўступіць у дарослае жыццё ва ўсёй яго разнастайнасці. Гэты ўзрост працягваецца з 15—16 да 20—22 гадоў. У псіхалогіі падзяляюць юнацкі ўзрост на дзве часткі: ранняе юнацтва (15—18 гадоў), калі юнак і дзяўчына вучацца ў VIII—X класах сярэдняй школы або сярэдніх спецыяльных навучальных устаноў, і юнацтва ў 18—22 гады, калі малады чалавек вучыцца ў ВНУ, робіць першыя крокі ў працоўнай дзейнасці, стварае сям'ю, усталёўваецца ў жыцці.

Пара ранняга юнацтва — новы этап у жыцці чалавека, пераход да якога падрыхтаваны

ўсім папярэднім жыццём. У юнацкім узросце ў асноўным заканчваецца працэс фізічнага развіцця арганізма, росквіт прыгажосці і сілы чалавека. Бацькі заўважалі, як на працягу года двух вуглаваты і нязграбны падлетак ператвараецца ў стройнага юнака, а ўчарашнія няскладная дзяўчынка — у прыгожую дзяўчыну з акруглымі формамі цела, мяккімі рухамі. У гэты час завяршаюцца два важныя для арганізма працэсы: фізічнага росту і палавога паспявання; заканчваецца пераходны перыяд. Па фізічных даных юнак — дарослы чалавек, яго арганізм гатовы да выканання ўсіх функцый дарослага чалавека. Гэта гатоўнасць цяпер наступае раней, чым 50 гадоў назад. Вельмі змянілася наша моладзь. Навукова даказана, што сучасныя дзеці растуць хутчэй, што яны большага росту, чым равеснікі, якія жылі 20—30 гадоў назад. Цяперашняе васьмігадовае дзіця па сваім фізічным развіцці можа быць прыроўнена да дзевяцігадовага хлопчыка ці дзяўчынкі пачатку XX стагоддзя і пятнаццацігадовы хлопчык па ўзроўні фізічнага развіцця адпавядае семнаццацігадоваму юнаку, які жыў у пачатку стагоддзя.

Яшчэ 20 гадоў назад рост юнакоў і дзяўчат працягваўся да 18—20 гадоў. У наш час ён заканчваецца ў 16—17 гадоў. Сярэдні рост чалавека паступова павялічваецца. У неандэртальца ён складаў 160 сантыметраў, даспехі сярэдневяковага рыцара якраз нашаму падлетку. Статыстычныя даныя гавораць, што сярэдні рост мужчын павялічыўся з 168 сантыметраў (1926 год) да 172 сантыметраў (1963 год). У Галандыі мужчыны выраслі за гэты час у сярэднім

на 9 сантыметраў, а 14-гадовыя дзяўчынкі ГДР на 14 сантыметраў вышэй за сваіх равесніц пачатку стагоддзя. Вучоныя спрабуюць растлумачыць гэтыя з'явы, якія атрымалі ў навуцы назву акселерацыі (паскарэння). Акселерацыі падпаў не толькі рост чалавека, паскорылася палавое паспяванне юнакоў і дзяўчат у сярэднім на 3 гады.

Вылучана шмат розных тэорый, якія тлумачаць прычыны акселерацыі. Адны лічаць, што прычыны ў радыёхвалях, якія пранізвалі наша цела, іншыя — у павелічэнні колькасці гараджан, у якіх акселерацыя выражана значна ярчэй, трэція звязваюць акселерацыю са зменай харчавання, развіццём сродкаў інфармацыі. Многія вучоныя мяркуюць, што акселерацыя выклікана рознымі прычынамі, галоўныя з якіх — павышэнне матэрыяльнага дабрабыту і культурнага ўзроўню насельніцтва, паліпшэнне медыцынскага абслугоўвання і прафілактыкі захворванняў. Акселерацыя закранае шырокае кола сацыяльных пытанняў, у тым ліку і выхаванне.

Сённяшні вучань IX класа па сваіх фізічных якасцях чалавек, які ўжо сфарміраваўся. Але дарослым яго не лічаць. Бацькі, якія самі атрымалі правы дарослага чалавека значна пазней, лічаць, што ў час іх маладосці нічога падобнага не было. Сапраўды, не было, бо ў той час працэс развіцця праходзіў больш марудна. Асноўнай дзейнасцю ў гэтым узросце працягвае заставацца вучоба, аднак адносіны старшакласнікаў да вучэбнай працы карэнным чынам мяняюцца.

Для старшакласнікаў пытанні разумовай працы і яе арганізацыі, пытанні самастойнай работы становяцца вострымі і актуальнымі. Вучні VIII—IX і асабліва X класаў прад'яўляюць павышаныя патрабаванні да школы, да настаўнікаў: «Школа павінна нас вучыць вучыцца». Тыя, хто паступае на фабрыкі, заводы, у вышэйшыя навучальныя ўстановы, прад'яўляюць прэтэнзіі да школы, калі яна не навучыла іх самастойна працаваць.

Былы вучань Мікалай Н. піша дырэктару школы: «Я вечна буду ўдзячны Аляксандры Сяргееўне за тое, што яна навучыла мяне працаваць над самім сабой, працаваць, самому, не спадзяюцца на іншых, на падказкі, на шпаргалкі. Ёй я абавязан тым, што навучыўся яшчэ на школьнай лаўцы самастойна думаць і працаваць, пераадолюваць цяжкасці».

Уменне самастойна набываць веды звязана з набыццём неабходных якасцей розуму, з праблемай фарміравання светапогляду.

Адбываюцца далейшыя змены ў псіхіцы юнакоў і дзяўчат. У іх развіваецца лагічнае мысленне, здольнасць да абагульненняў, да аналізу сваіх учынкаў і паводзін. Яны становяцца больш спакойнымі, ураўнаважанымі, адзначаецца павышэнне свядомай дысцыпліны.

Вучэбны матэрыял значна расшыраецца ў аб'ёме, ускладняецца, дае аснову для разумення законаў развіцця навакольнага свету, разумення ўзаемасувязі паміж ведамі, забяспечвае паступовае фарміраванне камуністычнага светапогляду.

Свядомае авалоданне ведамі, свядомая лінія самавыхавання старэйшага школьніка звяза-

на з уменнем прызнаваць уласныя недахопы, з імкненнем пераадолець іх, звязана не толькі з крытыкай, але і з самакрытыкай. Нездарма Н. К. Крупская называла гэты ўзрост узростам «крытыкі і самакрытыкі».

Некаторыя бацькі і настаўнікі, на жаль, не заўсёды разумеюць значэнне самаацэнкі і самавыхавання школьніка ў фарміраванні яго асобы. Лішнія клопаты аб школьніку, перакананне, што пры ўсякай цяжкасці трэба неадкладна прасіць дапамогі, прыводзіць да паслаблення пачуцця адказнасці ў вучня, да падаўлення яго асабістай актыўнасці.

Многія старшакласнікі не любяць школьных вечароў і таму збіраюцца ў каго-небудзь на кватэры. Дырэкцыя хвалюецца, што вучні сталі часта наладжваць вечарынкi, а юнакі тлумачаць гэта так: «Танцуем на школьным вечары пад радыёлу. Толькі вальс, танга, факстрот ды яшчэ народныя танцы. І ўсё гэта пад пільным вокам настаўнікаў. У дзесяць усё канчаецца. Але мы не ідзём дамоў. Ідзём на кватэру і танцуем твіст, іншы раз п'ём віно».

Юнакі і дзяўчаты паводзінамі выказваюць нязгоду з дробязнай апекай бацькоў і настаўнікаў. Яны лічаць, што дробязная апека зневажае іх, ставіць у становішча «маленькіх». Уплыў бацькоў у гэтым узросце паслабляецца, старэйшым школьнікам хочацца быць незалежнымі. Імкненне адасобіцца ад сям'і ўмацоўваецца ў сувязі з крытычнай ацэнкай спосабу жыцця, паводзін, узаемаадносін, маральнага ўзроўню бацькоў. Вучань IX класа ў чымсьці перарос бацькоў, таму і сямейнае выхаванне лічыць закончаным. Уплыў бацькоў не мае для

яго значэння, бо «бацька п'е, б'е маці; а яна ўніжаецца перад ім, даруе пабоі і знявагу». Крытычны пачатак у гэтым узросце нярэдка прыводзіць да дзеянняў.

«Раней, калі бацька прыходзіў п'яны і пачынаў скандаліць з маці, я стараўся непрыкметна пайсці з хаты. А нядаўна, калі пачаўся чарговы скандал, я раптам адчуў, што некалькі ўзмужнеў і перакананы ў нізасці ўчынку бацькі, што магу спыніць яго агіднасці. Я ўстаў і сказаў бацьку, каб маці ён больш не чапаў. Не лёгка было зрабіць такі крок, але яшчэ цяжэй глядзець на здзекі п'янага чалавека. Бацька ўстаў і накіраваўся да мяне, спіскаючы кулакі і выкрыкваючы пагрозы. Але не дайшоў, неяк абмяк увесць, зноў сеў і сказаў: «Ага, абаронца вырас, я вам усім пакажу». Але больш не біўся, хоць працягваў піць».

Старшакласнікі не прымаюць прамалінейнага ўздзеяння («зноў выходзіць будучы», «надакучыла»). Яны спрабуюць разабрацца ў паводзінах дарослых і з вялікай трывогай і болей адносяцца да іх недахопаў.

У «Комсомольской правде» было апублікавана некалькі пісьмаў юнакоў і дзяўчат, у якіх яны асуджаюць сваіх бацькоў за несумленныя ўчынкі, п'янства. Дзеці перасталі паважаць іх. І гэта заканамерна, бо яны ўбачылі крывадушнасць блізкіх ім людзей.

Жанчына зневажае суседку па кватэры, не саромеючыся ў выбары слоў, і бачыць, што дачка асуджальна глядзіць на яе.

Дзевяцікласніца выпадкова даведалася, што прадукты, якія яе маці прыносіць са сталовай, дзе працуе пасудніцай, крадзеныя. Ніякія спа-

сылкі маці на цяжкасці жыцця не дапамаглі, яна страціла павагу дачкі.

Крыніцы адчужанасці могуць быць і ў дробязных прычынах, у грубасці, у бесцырымонным навязванні свайго густу, поглядаў на рэчы. Ірына А. не любіць сваю маці за тое, што тая лічыць, нібы разумней за яе няма нікога. Маці пастаянна асуджала сучасныя моды і прычоскі. Усё, што падабалася дачцэ, не падабалася маці. Яна забараняла дзяўчынцы чытаць кнігі Заля, Рэмарка, а вось Тургенева, на яе думку, можна. Яна лічыла, што музыку дачка можа слухаць толькі класічную, усё астатняе — пошласць, агіднасць. Дзяўчына не можа без дазволу выйсці з дому, яна абурана тым, што маці не дае ёй магчымасці жыць вольна. І вось дачка, вучаніца IX класа, піша, што ёй не хочацца ісці дамоў, дзе ўсё агідна, яна не можа дараваць маці яе няўменне ацаніць модную прычоску, неразуменне моладзі, як быццам яна не глядзіць кіно, не чытае газет, жыве са спазненнем гадоў на трыццаць.

Безумоўна, чытаючы такія пісьмы, цяжка стрымаць абурэнне і не сказаць: «Як жа ты можаш так думаць пра маці, якая дала табе жыццё, нялёгкай працай зарабляе на хлеб?» Але, узважыўшы ўсё, мы спрабуем зразумець, чаму Ірына стала такой. Ірына піша пра маці: «Ненавіджу». Страшна, калі дачка піша так пра маці. Проста неверагодна. «Ненавіджу», кінутае маці, супярэчыць нашай маралі. Не будзем апраўдваць Ірыну, хоць, магчыма, пісьмо было напісана пад уплывам нейкага парыву, у палемічнай запальчывасці, таму многае ў ім утрымана, перабольшана. Што ж дарослыя? Ці ж

Ірына — не вынік іх уплыву? Часта дзеці падкрэсліваюць, што з дарослымі цяжка дабіцца ўзаема разумення. Не, не ў галоўным, а ў дробязях. Дарослыя часта «клююць» старэйшых дзяцей за вонкавыя дробязі («не так апрануты», «не так прывітаўся»). Памылка маці ў тым, што яна шчыра верыць, быццам самае добрае, высакароднае і высокае ёсць толькі ў класікаў літаратуры і вялікіх кампазітараў, якія жылі ў мінулым веку. Забарона чытаць сучасныя раманы, спроба захаваць такім чынам чысціню і непасрэднасць дачкі, акрамя злосці, нічога не дасць. Вопыт паказвае, што іменна гэту кнігу яна прачытае ў першую чаргу. Не забараняць, а вучыць моладзь бачыць галоўнае ў творах Рэмарка — апетую ім чалавечую дружбу, а не колькасць вышитага «кальвадоса»¹.

Безумоўна, кожнае новае пакаленне ўносіць у жыццё сваё разуменне моды, прыгажосці, сціпласці. Старэйшыя павінны разумець гэта.

Маладой дзяўчыне падабаецца Рэмарк, Залля, Дзюма або Ясенін, яна любіць джазавую музыку, модна апранаецца і карыстаецца касметыкай, іншы раз носіць дэкальтаваныя сукенкі. Ці можам мы ўсё гэта забараніць? Гэта ж яе спосаб самасцвярджэння, на якое ёсць права ў кожнага. Мы не можам сказаць толькі на гэтай падставе, што дзяўчына дрэнная. Ці ж мы з вамі не сустракалі ў жыцці дзяўчат, якім усё гэта падабаецца, але не перашкаджае працаваць і вучыцца ў інстытуце?

Маці старшакласніка Д. расказвала пра

¹ Семь ответов Ирине А. «Комсомольская правда», 1964, 17 мая.

свайго сына. Яна бачыла захапленне сына джавай музыкай і вельмі вузкімі штанамі, яна бачыла яго з паголенай галавою і доўгімі, як у дзяўчыны, валасамі. Але яна бачыла ў сваім сыне і іншыя якасці: працавітасць, шырыню інтарэсаў, імкненне пазнаць свет. Яна спрачалася з ім, хоць спрацацца з кожным годам становілася цяжэй, радавалася, што сын ведае штосьці глыбей, чым яна сама. Бацькі — максімалісты. Яны часта перабольшваюць тое, што не задавальняе іх у дзецях, прымаюць лёгкае ўзроставае захворванне за невылечную хваробу. Яна таксама перажыла гэта. А цяпер у яе з сынам поўнае аднадушша. Але прыйшло гэта не адразу, а пасля доўгага і напружанага перыяду барацьбы супраць яго недахопаў.

Самастойнасць праяўляецца ва ўсім, але, бадай, у першую чаргу ў жаданні спрацацца, мець сваю думку. Шаснаццацігадовая Таня Новікава з г. Шабакіна Белгарадскай вобласці ў пісьме ў «Комсомольскую правду» шчыра піша пра змены, якія адбыліся ў ёй. Дзяўчына адчула, што дзяцінства кончылася, хоць ёй толькі шаснаццаць, што яна навучылася разумець і цаніць жыццё. Вельмі востра стала адчуваць няпраўду, крыўду і несправядлівасць. Раней лічыла, што дарослыя заўсёды маюць рацыю, што яны не робяць памылак, яна была паслухмянай, не магла ім прарэчыць. А цяпер не можа цярэць несправядлівасці і падману, смела ўступае ў спрэчкі, іншы раз траціць самавалоданне, бо не заўсёды знаходзіць аргументы. За гэта яе называюць нястрыманай, самалюбівай, грубай. Яна лічыць, што з узростам прыйшло жаданне спрацацца. Але гэта не злос-

ная сварка, гэта маладое, добрае, звонкае і жыццярadasнае пачуццё — спрачацца. Таня спрачаецца не толькі з людзьмі, але і з кнігамі, з прыродай. І гэта зразумела. Таня актыўна пазнае свет, ёй да ўсяго справа. Яна не згодная з тым, што каханне Паўла Пятровіча Кірсанава з рамана «Бацькі і дзеці» І. С. Тургенева ўнізіцельнае, хлуслівае, бясплоднае, і лічыць гэта сапраўдным каханнем.

«Я пазнаю цябе, свет. Вось ты які! Я пачынаю ўжо разгадваць цябе. Але толькі ледзь-ледзь, ты ж такі вялікі і складаны, а я, хоць і дарослая, але маленькая і простая. Аднак я зразумею цябе. Я ж чалавек», — так заканчваецца пісьмо Тані. Не бурчанне, а добры юнацкі запал адчуваецца ў жаданні спрачацца. Спрачайся, Таня, сцвярджай сябе ў гэтым складаным свеце, пазнавай яго!

Юнакі і дзяўчаты ставяць і спрабуюць вырашыць сур'ёзныя жыццёвыя праблемы.

М. І. Калінін назваў найбольш яркія і характэрныя рысы юнацтва: імкненне да ідэальных перажыванняў і высокую ўспрымальнасць, незвычайную шчырасць і прамату: «...гэта людзі з запалам, з абвостранай уражлівасцю і павышанай актыўнасцю, якія імкнуцца прынесці максімальную карысць свайму народу»¹.

Выступаючы на нарадзе вучняў VIII—X класаў Баўманскага раёна г. Масквы, М. І. Калінін адзначаў яшчэ адну характэрную рысу юнацтва — яго гераізм: «Няма сумнен-

¹ М. И. Калинин. О коммунистическом воспитании, М., 1951, стар. 12.

ня ў тым, што дзевяць дзесятых з вас збіраюцца ў будучым годзе звярнуць і перабудаваць увесь свет па-свойму. На тое і юнацтва»¹.

Сцвярджаючы, што гераізм уласцівы асабліва моладзі, М. І. Калінін падкрэсліў, што «гераізм у яго шырокім праяўленні ёсць прадукт нашай сацыяльнай сістэмы»².

Два асноўныя пытанні вызначаюць развіццё старэйшага школьніка:

— Якім быць?

— Кім быць?

Глыбока цікавяць моладзь пытанні маралі, адносіны асабістага і грамадскага, шчасця і абавязку. Чалавек, яго маральнае аблічча і яго дзейнасць у савецкім грамадстве займаюць істотнае месца ў фарміраванні светапогляду.

Аднак у апошні час усё часцей гавораць аб тым, што многія юнакі і дзяўчаты — вучні IX—X класаў — праяўляюць недастатковую актыўнасць у грамадскіх справах, чакаюць, пакуль бацькі, педагогі, важатыя арганізуюць для іх цікавыя вечары, паходы, экскурсіі. Педагогі сутыкаюцца з сур'ёзнай праблемай: старшакласнікі, засвоіўшы свае правы, стараюцца пазбегнуць выканання абавязкаў. Мы гаворым аб тым, што дзесяцікласнік — гэта чалавек стаўлы. Ён вывучае сур'ёзныя філасофскія працы, рыхтуецца да ўступлення ў жыццё. Але настаўнік вымушан запрашаць у школу бацькоў, калі Ваня не паспявае. Вучань IX класа, здольны юнак, перастаў выконваць дамашнія заданні. Запрасілі ў школу бацьку. Ён прыйшоў з работы, адра-

¹ М. И. Калинин. О коммунистическом воспитании, М., 1951, стар. 83.

² Там жа.

зу з цэха, дзе працуе токарам, не паспеў яшчэ памыць рукі і таму адчувае сябе вельмі няёмка. Бацька расказвае, што ў сына ёсць усе ўмовы для заняткаў: асобны пакой, добрая бібліятэка. У час, адведзены для падрыхтоўкі ўрокаў, у кватэры ўстанаўліваецца цішыня — размаўляюць шэптам, выключаюць радыё і тэлевізар, ходзяць ціха-ціха. Усё робяць за яго бацькі: «Толькі вучыся, сыноч». А ён не вучыцца. І ён не адзін. У кожным класе ёсць вучні, якія лічаць, што бацькі абавязаны іх карміць, апранаць і абуваць, а школа — даваць веды і «выхоўваць».

А. С. Макаранка вылучыў і абгрунтаваў вельмі важны педагогічны прынцып: «Як мага больш патрабаванняў да чалавека і як мага больш павялічыць да яго». Толькі спалучэнне павялічэння з высокай патрабавальнасцю дасць магчымасць дабіцца поспеху ў выхаванні. Прад'яўляць высокія патрабаванні — гэта не значыць часцей лаяць дзяцей, чытаць ім мараль, караць. Гэта азначае, што бацькі павінны знайсці справу, за якую юнак нёс бы поўную адказнасць. У кожнай сям'і для гэтага ёсць неабмежаваныя магчымасці.

У гэтым узросце дзеці больш цягнуцца да дарослых. Хто акружае юнакоў і дзяўчат, з кім яны сябруюць? Яны цягнуцца да тых дарослых, якія здольны задавальняць іх маральныя і інтэлектуальныя патрэбнасці. Але здараецца, што юнак або дзяўчына сустракаюцца з дрэнным уплывам і часта не ў сілах яго пераадолець. З'яўляецца цынізм у адносінах да працы, людзей працы. Нярэдка пад уплывам дарослых адбываюцца і хуліганскія ўчынкі, нават зла-

чынствы. На вуліцы хуліганіць група падвыпіўшых падлеткаў. Яны гучна пяюць пад акампанемент гітары, крычаць, смяюцца, не даючы спаць жыхарам суседніх дамоў. Нё спяць і бацькі: уздыхаюць, первуюцца, лаюць хуліганаў і іх бацькоў, зусім не дапускаючы думкі, што хуліганяць свае дзеці.

Узрост юнака — узрост самавызначэння. Тут мэта навучання ў школе ўжо блізкая да завяршэння. Наперадзе — або самастойная праца на вытворчасці, або працяг вучобы. Іншы раз і тое і другое разам. Натуральна, што працэс самавызначэння праходзіць тады лягчэй, калі больш устойлівай і яснай была мэтанакіраванасць маладога чалавека ў папярэднія гады яго развіцця. Тут і праяўляецца здольнасць юнака і дзяўчыны выбраць не самую лёгкаую і даступную сцяжынку жыцця, а тую, на якой хоць і прадбачацца цяжкасці, але ёсць магчымасць поўнасю разгарнуць свае сілы і здольнасці і прынесці грамадству як мага больш карысці.

Віднае месца ў жыцці юнакоў і дзяўчат займае дружба. Да сябра старшакласнікі прад'яўляюць больш высокія патрабаванні, чым проста да таварыша. Яны шукаюць сябра з агульнымі схільнасцямі і падобнымі рысамі характару, а іншы раз, наадварот, імкнуцца знайсці ў ім дапаўненне да тых якасцей, якіх не хапае ім.

З сябрамі можна дзяліцца самымі патаемнымі думкамі, аб якіх бацькі і не здагадваюцца. Сябры аказваюць вялікі ўплыў на фарміраванне светапогляду, маральных перакананняў, часта на выбар прафесіі. Іх думка часта цэніцца вышэй, чым думка бацькоў і выхавальнікаў.

У юнацкім узросце ўзмацняецца цікавасць да ўласнага «Я». Юнакам здаецца, што цяпер яны могуць мець адносную незалежнасць ад уплыву бацькоў. Але юнак яшчэ не дасягнуў поўнай сталасці, таму ён шукае апору ў калектыве ровеснікаў, у якім можа праявіць свае індывідуальныя якасці.

Вядомы савецкі сацыёлаг І. С. Кон прыводзіць цікавыя даныя. На пытанне: «Ці адчувалі вы калі-небудзь, што вам лягчэй абмяркоўваць пытанні з сябрамі, чым з бацькамі?» — «Так», — адказалі 61% хлопчыкаў 11—13 гадоў, 90% падлеткаў 15—18 гадоў і 76% мужчын 20—24 гадоў. У жанчын адпаведна — 55%, 93% і 72%. На пытанне: «Ці адчувалі вы калі-небудзь, што вашы бацькі разумеюць вас не так добра, як вашы сябры?» — станоўчыя адказы складаліся па трох узроставых групх адпаведна: у мужчын 59%, 88% і 77%, у жанчын — 54%, 89% і 74%. Гэтыя даныя гавораць аб тым, што ў 15—18 гадоў найбольшая блізкасць юнакоў аказваецца не з бацькамі, а з сябрамі. І. С. Кон тлумачыць гэта з'яву дзвюма прычынамі: цягай да самастойнасці ў сувязі з больш раннім біялагічным паспяваннем і выкарыстаннем бацькамі сілы свайго аўтарытэту як метаду выхавання, які падаўляе асобу і выклікае справядлівы пратэст.

4 гады назад мы правялі даследаванне ўзаемаадносін бацькоў і юнакоў IX—X класаў у школе № 23 г. Мінска і атрымалі цікавыя даныя. Юнакі і дзяўчаты IX—X класаў, па іх адказах на анкету, паважаюць бацькоў, дарослых людзей, лічаць, што яны прад'яўляюць ім справядлівыя патрабаванні, але больш як 60%

не задаволены формай прад'яўляемых да іх па-трабаванняў. («Размаўляюць, як з маленькім».) На пытанне: «Што змянілася ў тваім жыцці з атрыманнем камсамольскага білета, пашпарта?» — абсалютная большасць школьнікаў (звыш 90%) адказалі, што яны сталі лічыць сябе дарослымі ва ўсіх адносінах. На пытанне: «Ці змяніліся адносіны дарослых у сувязі з атрыманнем вамі пашпарта і камсамольскага білета?» — каля 85% адказалі адмоўна, а некаторыя адзначылі: «Паявіўся яшчэ адзін спосаб чытаць нам мараль: а яшчэ камсамалец! Пашпарт ужо атрымаў, а ўрокі не вучыш».

Прыналежнасць да камсамола, рост грамадскай актыўнасці, фарміраванне грамадскай думкі, узмацненне ролі калектыву, сістэма ведаў садзейнічаюць выпрацоўцы ў нашых юнакоў ярка выражанай ідэйнай накіраванасці. Перад юнаком паўстае шэраг пытанняў, звязаных з набыццём навыкаў і ўменняў арганізацыйнай работы ў камсамоле, шэфствам над піянерамі, якія ў значнай ступені дапамагаюць не толькі выпрацоўцы арганізацыйных навыкаў, але маюць таксама вялікае значэнне і для самавыхавання камсамольцаў-старшакласнікаў.

Выбар прафесіі для савецкага юнака адбываецца на падставе шырокіх сацыяльных матываў, звязаных з пачуццём грамадзянскага абавязку перад нашай Радзімай: «Трэба стаць на той участка, дзе я змагу прынесці больш карысці Радзіме». Разам з тым пры выбары прафесіі старэйшы школьнік зыходзіць са сваіх ужо ўстойлівых і пэўных інтарэсаў, якія ён імкнецца развіць.

Улік сваіх магчымасцей, імкненне падрыхтаваць сябе яшчэ ў школьным калектыве да будучага жыццёвага шляху — такія характэрныя асаблівасці прафесійнай накіраванасці старэйшых школьнікаў.

Сацыялістычнае грамадства прадастаўляе ўсім юнакам і дзяўчатам магчымасць атрымаць прафесію, якая адпавядае іх інтарэсам. Дарослыя гавораць маладым людзям, што яны могуць выбраць любую прафесію, што перад імі адкрыты ўсе дарогі. Аднак маладыя людзі ўжо на школьнай лаўцы ацэньваюць свае сілы і магчымасці больш рэальна. Яны дакладна адрозніваюць свае жаданні і магчымасці, не выключаюць і ўплыву бацькоў. «Я вельмі хачу стаць урачом», — піша Вера Т. у сачыненні «Кім быць», — але не ўпэўнена, ці дастаткова ў мяне ведаў, а мама хоча, каб я паступіла ў педагагічны інстытут і стала настаўніцай».

Старшакласнікі ўлічваюць і іншыя магчымасці выбару прафесіі: працягласць навучання ў ВНУ або тэхнікуме, месца работы пасля заканчэння навучальнай установы, зароботную плату работнікаў гэтай прафесіі. Яны робяць пэўныя вывады, што не ўсё залежыць ад іх, што сустракаецца шмат абмежаванняў, якія абумоўліваюць выбар прафесіі і з якімі неабходна лічыцца.

У сучаснай прамысловасці, на транспарце, у навуцы прафесіі патрабуюць ад чалавека пэўных якасцей. Не кожны можа кіраваць рэактыўным самалётам, як і не кожны можа спяваць у оперы. Ёсць нямала іншых прафесій, якія прад'яўляюць да чалавека павышаныя патрабаванні. Як паказваюць сацыялагічныя даследа-

ванні, пайбольшым аўтарытэтам у выпускнікоў школ карыстаюцца прафесіі, якія патрабуюць інтэлектуальнай працы, меншым — рабочыя прафесіі. Юнакі і дзяўчаты рэдка цікавяцца прафесіямі абслугоўвання, гандлю. Гэта вынік недастатковай работы па прафесійнай арыентацыі вучняў з боку школы і бацькоў.

Якую ж выбраць прафесію? Прайшоў час, калі большасць выпускнікоў сярэдняй школы паступілі ў вышэйшыя навучальныя ўстановы, калі псіхалагічна яны былі гатовы толькі да паступлення ў ВНУ і атрымання прафесій, поўных рамантыкі. Цяпер кожны школьнік ведае, што прафесіі геолога, лётчыка звязаны не толькі з рамантыкай, але з вялікімі цяжкасцямі і нават рызыкай. Сучаснай вытворчасці патрэбны розныя спецыялісты, трэба толькі ўмела выбраць прафесію.

Для многіх выпускнікоў гэта пытанне вырашана — частка з іх паглыблена займалася фізікай, матэматыкай, замежнымі мовамі. Яны ўдзельнічалі ў рабоце навуковых таварыстваў, выступалі на алімпіядах. Не дзіўна, што яны імкнуцца паступіць у адпавядаючыя іх інтарэсам інстытуты. Другая частка юнакоў і дзяўчат цвёрда вырашыла пачынаць з работы на вытворчасці. Для гэтага школа ўзброіла іх дастатковымі ведамі, уменнямі і навыкамі, падрыхтавала псіхалагічна да ўдзелу ў працы.

І ўсё ж, як паказваюць сацыялагічныя даследаванні, большасць выпускнікоў марыць паступіць у вышэйшыя навучальныя ўстановы. Але ВНУ не могуць прыняць усіх, хто хоча, колькасць месц у інстытутах значна меншая, чым выпускнікоў сярэдніх школ. Да таго ж гра-

мадству патрэбны не толькі інжынеры, урачы, настаўнікі з вышэйшай адукацыяй. Яно не можа абысціся без хлебаробаў, жывёлаводаў, слесараў, гэта значыць без спецыялістаў, якія непасрэдна ствараюць матэрыяльны дабрабыт.

Разрыў паміж колькасцю выпускнікоў сярэдніх школ і наяўнасцю месц у вышэйшых навучальных установах будзе расці і далей. Не таму, што змяншаецца прыём у ВНУ. Вышэйшая адукацыя ў нашай краіне паспяхова развіваецца, павялічваецца колькасць месц у ВНУ, адкрываюцца новыя факультэты, інстытуты. Справа ў тым, што за апошнія гады імкліва павялічваецца лік выпускнікоў сярэдніх школ. Наша партыя і ўрад рашаюць задачу ажыццяўлення ўсеагульнай сярэдняй адукацыі ў краіне. Неўзабаве ўсе маладыя людзі будуць атрымліваць сярэднюю адукацыю, паступіць жа ў ВНУ змогуць, безумоўна, не ўсе. Ці азначае гэта, што пасля заканчэння школы не трэба нават і спрабаваць паступіць у ВНУ? Зусім не. Вышэйшая школа выбірае самых дастойных кандыдатаў, якія добра авалодалі праграмным матэрыялам, навучыліся працаваць самастойна, добрых грамадскіх работнікаў, якія праявілі схільнасць і інтарэс да гэтай прафесіі.

Задача не з лёгкіх. І калі юнак або дзяўчына сапраўды хочуць атрымаць спецыяльнасць, упэўнены ў сваіх ведах, безумоўна, трэба праявіць настойлівасць пры паступленні ў ВНУ.

Аднаму з аўтараў гэтай брашуры ўспамінаецца размова з абітурыенткай Ш., якая паступіла ў Мінскі дзяржаўны педагагічны інстытут замежных моў. Гэта дваццацітрохгадовая жанчына паступала ў інстытут пяты раз.

Усе даныя для таго, каб стаць настаўніцай англійскай мовы, у яе былі, але яна не магла пераадолець конкурсны экзамен. Чатыры гады запар па сачыненні атрымлівала адзнаку «тры». Чарговы правал не супакойваў яе, з яшчэ большай настойлівасцю і энергіяй яна пачынала рыхтавацца да экзаменаў у наступным годзе. У яе не паявілася думка кінуць усё, супакоіцца або паспрабаваць паступіць у іншую ВНУ. Хацела стаць толькі настаўніцай англійскай мовы. Яна з захапленнем гаварыла пра будучую прафесію, пра тое, што вельмі любіць дзяцей, што гэта правэрана, бо яна 3 гады працавала старшай піянерважкатай у школе і не ўяўляе сабе, што можа працаваць дзесьці ў іншым месцы. А ў канцы размовы сказала: «Мне 23 гады, я ведаю, што ў інстытут прымаюць да 35 гадоў, значыць, у мяне яшчэ можа быць 12 спроб, я выкарыстаю іх усе і ўсё-такі паступлю».

Абітурыентцы не давялося выкарыстаць усе спробы, яна паспяхова здала ўступныя экзамены, стала студэнткай. Такую настойлівасць трэба ўсямерна вітаць. Няма ніякага сумнення, што студэнтка Ш. закончыць інстытут і будзе добрым спецыялістам.

Адносіны чалавека да сваёй прафесіі важныя ў любой галіне. Калі чалавек любіць сваю работу, ён працуе з захапленнем, творча, атрымлівае маральнае задавальненне.

Што да настаўніка, то яму мала любіць прафесію. Л. М. Талстой лічыў дасканалым настаўнікам таго, хто спалучае ў сабе і любоў да справы, і любоў да вучняў. А многім маладым

людзям, якія вызначаюць свой жыццёвы шлях, такія «тонкасці» прафесіі невядомы.

Абітурыентка Н. паспяхова здала конкурсныя экзамены. Прыёмнай камісіі яна выказала задавальненне, што будзе вывучаць англійскую мову, якая так падабаецца ёй, і члены камісіі былі нямала здзіўлены, калі на пытанне, ці любіць яна дзяцей, школу, пачулі ў адказ:

— Цярпець не магу.

Як жа можна вучыць і выходзіць дзяцей, якіх выхавальнік «цярпець не можа»? Ён будзе «адбываць» на рабоце прадугледжаныя раскладам гадзіны і выпускаць «педагагічны брак».

Няпэўнасць у выбары прафесіі характэрна для часткі маладых людзей. Гэта асабліва прыкметна ў апошнія дні ліпеня, калі ВНУ заканчваюць прыём дакументаў і аб'яўляюць аб колькасці прэтэндэнтаў на месца.

У прыёмную камісію тады звяртаюцца абітурыенты з просьбай вярнуць дакументы. Прычына адна: у суседнім інстытуце конкурс меншы, значыць, больш шансаў паступіць.

Бацькі па-рознаму прымаюць удзел у вызначэнні прафесійных інтарэсаў сваіх дзяцей. Адны стараюцца перадаць дзецям спецыяльнасць, паказваюць сваю прафесію са станоўчага боку, раяць, куды паступіць вучыцца, прыслухоўваюцца да іх думкі — гэта і ёсць правільная пазіцыя бацькоў у выбары прафесіі; другія аказваюць націск на дзяцей, самі вырашаюць, у якую ВНУ трэба паступіць іх дзіцяці, і часта няўдачы пры паступленні ў інстытут успрымаюць у трагічна непапраўным выглядзе. Не паступіў у ВНУ — усё прапала, як быццам

і жыццё кончылася. А жыццё працягваецца, і кожны знаходзіць у ім месца.

У перыяд ранняга юнацтва ўзнікаюць першыя пачуцці кахання паміж юнаком і дзяўчынай. Вельмі часта нашы юнакі і дзяўчаты называюць сваё каханне дружбай, падкрэсліваючы тым самым чысціню і высакароднасць сваіх пачуццяў. Мы ведаем дзесяткі прыкладаў цудоўных таварыскіх адносін паміж юнакамі і дзяўчатамі ў тых выпадках, калі школа і бацькі праяўляюць чулыя адносіны да ранняга кахання маладых людзей. Тут нельга забараняць і «чытаць» мараль, не да месца зневажальныя падазрэнні, недалікатныя размовы.

Ніна М. пасябрала на стадыёне (у час спаборніцтваў) з дзесяцікласнікам Валодзем П. Увесь выхадны дзень яны правялі разам і вырашылі затым зноў сустрэцца. Валодзя стаў заходзіць да Ніны дамоў. Яны разам займаліся, затым хадзілі ў кіно, гутарылі пра мастацтва і спорт, якімі абодва захапляліся.

Неяк пры сустрэчы Ніна, бянтэжачыся, чырванеючы, сказала яму:

— Ты, Валодзя, больш да мяне не хадзі.

— Чаму? — здзівіўся ён. — Ці ж я цябе чым-небудзь пакрыўдзіў?

— Не, не пакрыўдзіў. Але мама гаворыць, каб ты не хадзіў.

Валодзя вельмі здзівіўся. У іх сустрэчах, сумесных занятках спортам і гутарках ён не бачыў нічога дрэннага. Ён перастаў хадзіць да Ніны дамоў, але сустракацца яны працягвалі. Толькі гэтыя сустрэчы тайком — «каб мама не ведала» — не вельмі радавалі дзяўчынку.

А бывае ў некаторых сем'ях і так:

— Каб я не бачыў цябе з гэтай дзяўчынкай, займацца трэба, а не гуляць! — грыміць разгневаны бацька. — Таксама мне, кавалер знайшоўся!

Бацьку і няўцям, як глыбока зневажае ён сына, які перажывае сваё першае і чыстае пачуццё.

Абавязак бацькоў і педагогаў, калі яны сутыкаюцца з праявамі такіх пачуццяў у маладых людзей, — не падаўляць іх, а дапамагчы зрабіць узаемаадносіны юнака і дзяўчыны змястоўнымі і грамадска каштоўнымі.

У сваёй «Кнізе для бацькоў» А. С. Макаранка пісаў: «Каханне непалавое — дружба, вопыт гэтага кахання-дружбы, перажываемы ў дзяцінстве, вопыт працяглых прыхільнасцей да пэўных асоб, любоў да радзімы, выхаваная з дзяцінства, — усё гэта самы лепшы метады выхавання будучых высока грамадскіх адносін да жанчыны-сябра»¹.

Таму бацькам трэба вельмі ўважліва адносіцца да першых пачуццяў юнакоў і дзяўчат — адзін да аднаго, да людзей і да грамадства. Пры гэтай умове юнак не дасць нікому груба адносіцца да жанчыны, бо яго з першых гадоў прывучалі паважаць яе, бачыць у ёй таварыша і паўнапраўнага грамадзяніна.

Першае моцнае пачуццё можа адыграць важную ролю ў самавыхаванні маладых людзей, у выпрацоўцы ў іх валявых якасцей і каштоўных маральных рыс. Культура любоўнага перажывання немагчыма без стрымліваючых пачат-

¹ А. С. Макаренко. Соч., М., 1957, т. 4, стар. 413.

каў, якія фарміруюцца і развіваюцца ў падлетка. Палавое выхаванне і павінна заключацца ў развіцці той інтымнай павагі да пытанняў полу, якая называецца нявіннасцю.

«Пачуццё кахання,— пісаў А. С. Макаранка,— не можа быць адасоблена ад усіх дасягненняў чалавечай культуры, ад умоў жыцця сацыяльнага чалавека, ад гуманітарнага шляху гісторыі, ад перамог эстэтыкі».

Неабходна заўсёды памятаць, што палавое выхаванне — гэта перш за ўсё выхаванне культуры ўсебакова развітай асобы. Навучыць любіць, навучыць быць шчаслівым — гэта значыць навучыць дзіця павважаць акружаючых яго людзей і самога сябе, навучыць чалавечай годнасці. Практыка паказвае, што іменна ў гэтай галіне выхавання больш за ўсё цяжкасцей і памылак. Падрыхтоўка да сямейнага жыцця пачынаецца ў самым раннім дзяцінстве. Палавыя адрозненні накладваюць пэўны адбітак на адносіны бацькоў да дзяцей у першыя гады жыцця дзіцяці. Хлопчыку купляюць пісталеты, машыны, а дзяўчынка атрымлівае ляльку, дзіцячую пральную машыну, лялечны посуд. Дзеці падростаюць, яны бачаць, што мужчыны і жанчыны апранаюцца па-рознаму, паводзяць сябе па-рознаму, што ў хатняй рабоце тата і мама выконваюць розную работу.

У аснове падрыхтоўкі да сямейнага жыцця ляжыць фарміраванне маральных якасцей асобы і ў першую чаргу ўзаемная павага. Дружалюбныя, добразычлівыя адносіны хлопчыкаў і дзяўчынак адзін да аднаго — гэта і ёсць га-

¹ А. С. Макаренко. Соч., М., 1957, т. 4, стар. 219.

лоўны фундамент, на якім будзеца ўся сістэма палавога выхавання. Дзяўчынка, дзяўчына, жанчына — яна сястра, маці. Яна захоўвае хатнюю ўтульнасць, яна чалавек, які дае жыццё, выхоўвае дзяцей. Ужо адным гэтым яна заслужыла глыбокую павагу з боку мужчыны.

У сацыялістычным грамадстве жанчыны маюць роўныя правы з мужчынамі. Яны атрымалі эканамічную самастойнасць, больш як 58% спецыялістаў з вышэйшай і сярэдняй адукацыяй — жанчыны. Але тым не менш жанчына застаецца жанчынай з пэўнымі фізіялагічнымі асаблівасцямі, складам характару.

К. Маркс, адказваючы на сямейную анкету, якую зрабіла яго дачка Жэні, падкрэсліў лепшую якасць мужчыны — сілу, а жанчыны — слабасць. Мужчына заўсёды клапаціўся аб жанчыне, і яна адказвала тым жа. Размова пра тое, ці трэба выхоўваць мужчыну, у наш час ужо не выклікае спрэчак. Усе аднадушныя ў тым, што гэта рабіць трэба. Праўда, яшчэ не ясна, як гэта рабіць. У літаратуры нямала твораў прысвечана апяванню мужчынскай сілы і доблесці, высакароднасці ў адносінах да жанчыны, і жанчына з'яўлялася перад мужчынамі ў заслоне паэтычнага абаяння. Між тым у некаторай часткі моладзі праяўляецца легкадумны падыход да адносін паміж юнакамі і дзяўчатамі.

Настойліва прапаведуецца думка аб тым, што паняцці «дзявочы гонар», «нявіннасць» устарэлі, што «жывём адзін раз, і трэба браць ад жыцця як мага больш». Такія погляды ў корані супярэчаць нашай маралі, ды яны і не новыя. У. І. Ленін рэзка крытыкаваў тэорыю, згодна з якой у камуністычным грамадстве зада-

вальняць палавыя патрэбнасці можна будзе таксама проста, як вышціць шклянку вады, лічачы гэту тэорыю не камуністычнай. Такія погляды нарадзіліся ў буржуазным грамадстве, дзе цяпер праслаўляецца права на каханне, свабоднае ад усялякіх «забабонаў». Пад забабонамі разумеюць пачуццё сорама, нявіннасці і сціпласці ў пытаннях кахання, якія быццам бы перашкаджаюць чалавеку свабодна жыць, ствараюць лішнія ўмоўнасці. Гэтыя погляды не толькі падзяляюцца часткай моладзі, але і прапагандуюцца прэсай, кіно, тэлебачаннем. Дзяўчаты імкнуцца хутчэй страціць нявіннасць, паспрабаваць «кахання» з рознымі мужчынамі і толькі потым уступіць у шлюб. Усё гэта суправаджаецца бурнымі оргіямі з ужываннем алкаголю і наркатыкаў. У маладых людзей, якія ўступаюць у шлюб, нервовая сістэма расхістана, яны насычаны палавымі асалодамі. Ці ж патрэбна людзям такое каханне? Палавое каханне павінна паспець, фарміравацца разам з іншымі якасцямі асобы. А. С. Макаранка пісаў, што «каханне не можа быць вырашана проста з нетраў простага заалагічнага палавога прыцягнення. Сілы «любоўнага» кахання могуць быць знойдзены толькі ў вошыце непалавой чалавечай сімпатыі. Малады чалавек ніколі не будзе кахаць сваю нявесту і жонку, калі ён не любіў сваіх бацькоў, таварышаў, сяброў. І чым шырэй галіна гэтага непалавога кахання, тым больш высакародным будзе і каханне палавое»¹.

¹ А. С. Макаренко. Книга для родителей, М., 1954, стар. 257.

Думкі А. С. Макаранкі пацвярджаюцца да-
следаваннямі сацыёлагаў. Часцей уступаюць
у дашлюбныя палавыя сувязі юнакі і дзяўчаты
ў сем'ях, дзе працвітае п'янства, легкадумныя
адносіны да жыцця, дзе бацькі падаўляюць дзя-
цей сілай свайго аўтарытэту.

Раўнівыя бацькі, вядома, з лепшых імк-
ненняў, робяць няшчаснымі сваіх дзяцей, лі-
чаць пры гэтым сябе зняважанымі і прыніжа-
нымі. Часцей гэта адбываецца з бацькамі юна-
коў. Ім здаецца, што іх сын зрабіў дрэнны вы-
бар і яму патрэбна нявеста лепшая, чым тая, у
якую ён закаханы. Пачынаецца бесцырымон-
нае ўмяшанне ў самае святое — у пачуццё ма-
ладых людзей. Пачынаюцца канфлікты — са-
мыя блізкія людзі зусім перастаюць разумець
адзін аднаго.

У сям'і трагедыя. 16-гадовая дачка зацяжа-
рыла. І вось бацькі не спяць ночамі, не могуць
зразумець, як жа ўсё гэта адбылося. Яны не
заўважалі, каб дачка часта сустракалася з юна-
камі, не паказвалі ёй дрэнных прыкладаў. Сама
Валя лічыць, што адбылося простае непаразу-
менне. Яна многага не ведала ў адносінах па-
між мужчынамі і жанчынамі. Ад дзяўчынак
чула, што некаторыя з іх сустракаюцца з муж-
чынамі, ганарацца гэтым, і нічога. А здарылася
гэта ў той вечар, калі яны з сяброўкаю пайшлі
глядзець французскі кінафільм «Мужчына і
жанчына». Заклучныя кадры кінафільма ўзбу-
дзілі цікавасць «да кахання». Дзяўчаты вый-
шлі ўсхваляваныя. А тут падышлі два мужчы-
ны, якіх яны не ведалі; спачатку размаўлялі,
потым мужчыны запрасілі іх у парк...

Бывае, што, наслухаўшыся размоў пра «прыгажосць кахання» ад розных цынікаў, дзяўчынкі спрабуюць «пазнаць жыццё». Неяк «Літаратурная газета» пісала пра сімпатычную шаснаццацігадовую дзяўчынку, якая без усякай прычыны пайшла з дому з адным адзіным намерам — «пазнаць жыццё да канца». Цэлы месяц яна правяла ў вялікім горадзе, знаёмілася з мужчынамі, хадзіла з імі ў рэстараны, начавала ў чужых кватэрах. Пяцёра мужчын, з якімі яна па чарзе знаёмілася, пераконвалі яе вярнуцца дамоў, працягваць вучобу. Але яна сустрэла шостага...

У абодвух выпадках не было дрэннага прыкладу бацькоў або ўплыву дрэннай кампаніі. Усё, што здарылася з дзяўчынкамі, можна растлумачыць толькі тым, што ў іх не выхавалі такіх якасцей, як дзявочы гонар, пачуццё ўласнай годнасці. Дзяўчаты і ўяўлення аб гэтых маральных катэгорыях не мелі, не задумваліся аб выніках выпадковых сустрэч з мужчынамі. «Безумоўна, вінавата школа», — скажуць бацькі, але ці ж сям'я не павінна непакоіцца аб выхаванні ў дзяцей высокай маралі? Маці спакойна гаварыла пра тое, што яе шаснаццацігадовая дачка тры ночы не начавала дома. Яна не ўзняла трывогу, не пайшла шукаць дачку, а раніцой паверыла, што дачка начавала ў сяброўкі. Мы прыводзім гэты прыклад для таго, каб паказаць, што строгасць, цвёрда ўстаноўлены стыль і рэжым жыцця ў сям'і — гэта зусім не аджыўшыя катэгорыі.

Нярэдка можна пачуць, што ва ўсім вінаваты юнакі, гэта яны спакушаюць дзяўчынак. Мы не можам згадзіцца з такім сцвярджэннем.

Жанчына заўсёды надавала высакароднасць мужчыне, натхняла яго на высокія духоўныя парывы. І не віна юнакоў, што з дзяўчынай можна танцаваць у шапцы, з папяросаю ў зубах. Было б натуральна, калі б дзяўчына абуралася, а яна смяецца. Самі юнакі не паважваюць такіх дзяўчат, расказваюць пра іх усялякія непрыстойныя гісторыі. Бацькі часта і не падазраюць, што іх дзеці паводзяць сябе падобным чынам.

Мы прывялі нямала прыкладаў, якія паказваюць памылкі ў выхаванні юнакоў і дзяўчат і іх вынікі. Некаторыя з іх, магчыма, выпадковыя, не характэрныя для нашай моладзі. Але ж і такіх нетыповых выпадкаў павінна быць як мага менш. Гэтыя памылкі не былі народжаны сацыяльнымі ўмовамі. Як правіла, юнакі і дзяўчаты легкадумна адносіліся да кахання, шлюбу — гэта людзі з абмежаванымі духоўнымі запатрабаваннямі.

Безумоўна, асабісты прыклад бацькоў з'яўляецца адной з асноўных умоў правільнага выхавання дзяцей.

* *
*

Мы паказалі ўзроставыя групы, веданне якіх дапаможа бацькам правільна арганізаваць выхаванне. Вядома, у невялікай брашуры немагчыма даць поўную характарыстыку ўсіх узроставых груп, таму мы звярталі ўвагу бацькоў на галоўныя асаблівасці, спрабавалі дапамагчы адказаць на пытанне: ці ведаюць яны сваё дзіця?

З М Е С Т

Уводзіны	3
Фактары фарміравання асобы	5
Узроставыя і індывідуальныя асаблівасці дзяцей	22
Дзіця напярэдадні школы	56
Першыя гады ў школе	65
Цяжкі ўзрост	93
На парозе грамадзянскай сталасці	116

Цена 18 кап.